

Erzincanlı Şair Şems-i Hayâlî'nin "Tuhfetü'l-Uşşâk"ında Tip ve Kişilikler

Types and Personalities in "Tuhfetü'l-Uşşâk" of Poet Şems-i Hayâlî Erzincanî

Erdoğan ULUDAĞ¹
Ruhi KARA²

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi,
Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal
Bilimler Eğitimi, Erzincan, Türkiye

*Erzincan Binali Yıldırım University,
Faculty of Education, Turkish and
Social Sciences Education,
Erzincan, Turkey*

Bu çalışma 9-12 Ekim 2022 tarihinde
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
tarafından düzenlenen "Uluslararası
Türk Dünyası Sempozyumu"nda sözlü
olarak sunulan "Erzincanlı Şair Şems-i
Hayâlî'nin "Tuhfetü'l-Uşşâk"ında Tip ve
Kişilikler" adlı çalışmanın geliştirilmiş ve
gözden geçirilmiş hâlidir.

Geliş Tarihi/Received: 27.03.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 07.06.2023

Yayın Tarihi/Publication Date: 10.08.2023

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Erdoğan ULUDAĞ
E-mail: euludag@erzincan.edu.tr

Atif: Uludağ, E., Kara, R. (2023).
Erzincanlı Şair Şems-i Hayâlî'nin
"Tuhfetü'l-Uşşâk"ında Tip ve Kişilikler.
Turcology Research, 78, 296-314.

Cite this article as: Uludağ, E., & Kara, R.
(2023). Types and Personalities in
"Tuhfetü'l-Uşşâk" of Poet Şems-i
Hayâlî Erzincanî. *Turcology Research*,
78, 296-314.

Content of this journal is licensed
under a Creative Commons
Attribution-NonCommercial 4.0
International License.

ÖZ

Kaynakları, kendine özgü tarz, biçim ve muhtevasıyla Eski Türk edebiyatımız, dinî, tarihî, mitolojik ve folklorik temeller üzerine inşa edilmiş, yaklaşık altı asır süren edebî bir geleneğin mahsulünü oluşturmaktadır. Bu köklü edebiyatı anlayabilmek ve taşıdığı anlam derinliğini idrâk edebilmek için hangi kaynaklardan yararlandığını bilmek gereklidir. Din ve kültürün başı çektiği toplumsal hayatın en önemli değerleri arasında yer alan birçok unsur edebiyatımıza kaynaklık eder. Bu kaynaklar arasında yer alan tip ve kişilikler; şairlerin mensubu oldukları toplumda geçmişten yaşadıkları döneme kadar oluşturdukları kültür hazinesinin önemli bir parçasını ihtiva etmektedir. Edebiyatımızda edebî bir metnin tüm aksiyonu ve kurgulanması, temel öğelerden olan tip ve kişilikler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu nedenle edebî bir metni tam olarak anlayabilmek için tip ve kişiliklerin doğru tespit edilmesi önemlidir. Şair, eserinde yer verdiği tip ve kişilikler sayesinde düşünceleri ve duygularını somutlaştırarak okuyucuya aktarır. Divan şiirinde, toplumun olağan yaşantısı içinde kendini gösteren ve belirgin davranışları temsil eden; âşık, ma'sûk, rakîp, Mecnûn, Leylâ, sâki, derviş gibi tipler dikkat çekmektedir. Dinî, tarihî, edebî, sanatkâr, mutasavvîf ve bilgin başlıkları altında tasnif ettiğimiz kişilikler ise, insanın kendi görüş, düşünüş ve tarzlarıyla şekillenerek, tekdüze davranışlar yerine değişken davranışlar sergiler. XIX. Yüzyılın daha ziyade yakın çevresi tarafından tanınan, ümmî divan-tekke şairlerinden olan Erzincanlı Şems-i Hayâlî şiirlerinde "Şems-i Hayâlî" (Hayâl-i Şems, Hayâlî Şems-i Nakşî) gibi mahlaslar kullanmıştır. Lelebi satarak geçimini sağladığı için "Lelebici Baba" olarak ün kazanmıştır. Mutasavvîf bir şair olan Şems-i Hayâlî'nin dinî ve tasavvufî telakkileri ihtiva eden ve tasavvufî bir neşve barındıran şiirleri coşku doludur. Bilinen tek eseri "Tuhfetü'l-Uşşâk" adlı Dîvân'dır. Şiirlerinde hem arûz hem de hece vezni kullanmıştır. Bu divan, şeyhini çok seven ve ona çok bağlı olan bir müridin hocasına duyduğu saygıyı, sevgiyi, bağlılığı; güzel, yalın bir ifadeyle aktaran önemli bir eserdir. Şems-i Hayâlî, şiirlerinde tasavvufu işlemiş ve birçoğunda tasavvufî tip ve kişiliklere yer vermiştir. Can-ı gönülden bağlı olduğu mürşidi Hayyat Vehbî (Terzi Baba) tüm şiirlerinde geçen bir kişilik olarak dikkat çekmektedir. Bu çalışmada Erzincanlı şair Şems-i Hayâlî'nin şiirlerinde geçen tip ve kişilikler tespit edilmiş ve incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Lelebici Baba, Şems-i Hayâlî, Tuhfetü'l-Uşşâk, Tip, Kişilik

ABSTRACT

With its distinctive sources, unique style, form, and content, Old Turkish literature is the outcome of a literary tradition grounded on theological, historical, mythical, and folkloric roots, which spanned for about six centuries. To comprehend such deep-rooted literature and to grasp the profundity of meaning it conveys, it is essential to apprehend which sources it uses. Numerous aspects, especially religion and culture, which are among the most significant social values, are the ancestors of our literature. Types and personalities considered among these sources embody a critical portion of the cultural treasure poets have generated for the society they belong to from the past to their era of existence. Type and personality as the primary themes are the focal points of all the action and construction in our literature regarding a literary composition. Therefore, it is essential to identify precisely these types and personalities to comprehend a literary text in its entirety. Poets convey their views and feelings to readers by embodying types and personalities in their work. Divan poetry remarks the types such as lover, beloved, rival, Mecnûn, Leyla, sâki, and dervish that symbolize specific behaviors and manifest themselves in ordinary social interactions. The personalities classified as religious, historical, literary, artisan, mystic, and scholar, on the other hand, are shaped by people's self-views, reflections, and styles, and thus they display erratic behaviors instead of stereotypical conduct. Şems-i Hayâlî Erzincanî, who lived in the 19th century and was recognized widely by his immediate circle, was one of the illiterate divan-khanqah poets

using pseudonyms (Nome de guerre) such as “Şems-i Hayâl” (Hayâl-i Şems, Hayâlî Şems-i Nakşî” in his poems. He gained a reputation as “Chickpea Father” since he earned his living by selling roasted chickpeas. As a Sufi poet, Şems-i Hayâlî’s poems comprise full of enthusiasm since they possess spiritual and mystical references posing mystical themes. His Divan, “Tuhfetü’l-uşşâk,” is his exclusively known piece of work. He utilized arûz prosody (wezni) and syllabic meter in his poems. This divan is a unique work conveying the respect, love, and dedication of a disciplined adherent who merely overloves his sheik and is very devoted to him, with a lovely and plain expression. In his poems, Şems-i Hayâlî embodied mysticism, portraying many Sufism-related types and personalities. He called attention to Hayyat Vehbî (Tailor Father), to whom he wholeheartedly devoted himself, as a personality cited in all his poems. Therefore, this study focused on identifying and assessing the types and personalities in the poems of the poet Şems-i Hayâlî Erzincanî.

Keywords: Leblebici Baba, Personality, Şems-i Hayâlî, Tuhfetü’l-Uşşâk, Type

Giriş

Edebî bir metnin temelini ve olayın esasını genellikle insan teşkil eder. İnsan faktörünü esas alan ve üzerine inşa edilen metinlerde yer alan kişiler aslında gerçek yaşam içerisindeki insanların edebiyata aksetmesidir. Sanatkârlar eserlerini oluştururken yaşantı içerisinde bizzat tecrübe ettiği muhtelif olayları kendi dünyaları içinde değerlendirip, bakış açıları nisbetinde yorumlayarak okuyucuya sunarlar. “Edebî metin içerisinde kurgulanmış olarak sunulan bu kişilere tip veya karakter, kişilik veya şahsiyet denilmektedir” (Doğruel, 2019: 1). Bir toplumun değer yargıları, yaşantısı, iç ve dış âleme bakışı, davranış şekilleri, inançları tip ve kişilik bağlamında şekillenir. “Kişilik ada bağlıdır, basmakalıp davranışlar sergilemez. Davranışları değışkendir” (Akkuş, 1995: 20). Kişilik veya şahsiyetler tarihsel süreç içinde vücut bulan, belirli bir zaman diliminde ve belirli bir coğrafyada yaşadığı bilinen insanlardır. Hakkında çok az bilgi bulunan şahsiyetlerin tarihî süreç içindeki varoluşu ancak kaynaklar vasıtasıyla ispatlanabilir. Doğruel (2019: 4)’e göre; “Çoğu zaman bir tarikate veya dine mensup olması yönüyle ya da tarihteki bir başarısıyla veya ilim ve irfanlarıyla öne çıkan kişilikler müellifler tarafından genellikle memdûhunu övmek için benzetme amacıyla kullanılır.”

Tip, belirgin davranışları temsil eder. “Gerçekliği söz konusu edilen bazı şahsiyetlerin birer yansıması olup, gerçek hayatta yaşamış kişilerin belirgin özelliklerini kendi üzerlerinde toplayan, kurgulanmış ve idealize edilmiş sembollerdir. Bir tipin oluşabilmesi için çok uzun zaman gereklidir. Bu zaman içerisinde tip, toplumun temel değerlerini üzerinde taşıyarak, zuhûr ettiği toplumun kültür ve medeniyetini temsil edecek özellikler kazanır. Yüzyıllar boyu oluşan kültür, olgunlaşma sürecinde tipini de yetiştirip, eksik-aksak taraflarını tamamlayıp düzeltir. Olgun şeklini alan tip, toplumun temel değerlerini temsil eder” (Akkuş, 1995: 20). Tipler toplum içerisinde oluşan değer yargılarına göre genellikle müspet ve menfi olmak üzere iki şekilde oluşur. “Bu tipler birbirlerine zıt özellikler gösterir ve bu zıtlık toplum yapısındaki baskın anlayışa göre şekillenir. Rind-zâhid, âşık-rakip vb. Bazen de gerçek kişilikler, gösterdiği özellikler ve toplumun onları algılayış şekline dolaylı tipe yaklaşmış ve edebî eserlerin içerisinde tip olarak yer almışlardır” (Kaplan, 1985: 144). Edebî eserlerin tam manasıyla idrak edilerek değerlendirilebilmesi için yazarın eserini kaleme aldığı tarihin, dönemin tespit edilmesinde yazarın sosyal çevresinin, inanç dünyasının ve karakter yapısının öğrenilmesinde tip ve şahsiyetler, araştırma yapanlara mühim ipuçları verirler. Tip ve kişilikler, yazara ait bilgiler vermesinin yanında, aynı zamanda eserin zuhûr ettiği toplum hakkında da bilgi verir. Bu sebeple tarihî akış içinde meydana getirilen bir edebî eseri lâıykıyla idrâk ve tahlil edebilmek için evvelâ eserin içerisinde yer alan tip ve kişilikler doğru bir şekilde tespit ve analiz edilmelidir.

Bu çalışmada yer alan Tip-Kişilik tasnifi Akkuş (1995) tarafından yapılan tasniften hareketle şu şekilde oluşturulmuştur:

“Tipler: Tahayyülî/Tasavvurî tipler, Dinî-Tasavvufî tipler ve Hikâye kahramanları”

“Kişilikler: Dinî Kişilikler, Diğer dinî kişilikler, Tarihî-efsanevî kişilikler, Mutasavvıf kişilikler, Edebî kişilikler ve Bilgin kişilikler”

Bu tasnifleme esas alınarak XIX. Yüzyılın ümmî divan-tekke şairlerinden olan Erzincanlı Şems-i Hayâlî, yaygın olarak bilinen adıyla Leblebici Baba’nın divânı *Tuhfetü’l-uşşâk* incelendi. Divânda yer alan tip ve kişilikler tespit edilip, haklarında bilgiler verilerek, değerlendirmeler yapıldı.¹

Şems-i Hayâlî

Şems-i Hayâlî, “1221 (M.1806) yılında Erzincan’ın Zatkıç (Değirmenköy) adlı köyünde doğmuştur. Abdurrahman Efendi’nin oğludur ve ümmîdir. Leblebici Baba diye tanınmış olsa da, asıl adı Süleyman’dır” (Aşçı İbrahim Dede, 2006: 11/1028). Ümmî olduğunu Aşçı İbrahim Dede, Hatırât’ında (2006: 11/1028), “Leblebici Baba kudde sırrihu’l-azîz ümmî olduğu halde, Hazret-i Hayyât efendimizin halifeleri olup acib ü garib gazeliyatı var idi” diyerek ifade etmiştir. Köyündeki sıbyan mektebine devam etmiş ancak bitirmeye muvaffak olamamıştır. “İyi bir tasavvuf kültürüne sahip olduğu ve özel bir eğitimden geçtiği şiiirlerinden anlaşılmaktadır. Erzincan’ın Gelence mahallesinde ikamet eden Süleyman Efendi, Erzincan şehir merkezinde bir dükkânda leblebicilik yaparak geçimini sağlamış ve bu meslektan dolayı Leblebici Baba diye ün kazanmıştır” (Aktepe, 1997: 9). Tuhfetü’l-uşşâk adını verdiği divânında; Terzi Baba’yı mürşidi, şeyhi olarak, her fırsatta zikreder. Hayyat Vehbî mahlasını kullanarak şiiirler yazan Terzi Baba’ya ve kurucusu olduğu Nakşibendî tarikatına intisap etmeden önce, bir başka tarikatla bağlantısının olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak şiiirlerinin hepsinde Terzi Baba (Hayyât Vehbî)’dan sitayişkâr ifadelerle bahsetmesi ve başka bir tarikatla ilgisinin olduğuna dair herhangi bir beyanda bulunmaması sebebiyle, girdiği ilk tarikatın

1 Bu çalışmada kullanılan örnek beyit/bent numaraları İlbak’ın hazırladığı yüksek lisans tezi esas alınarak verilmiştir. (İlbak, Ü. (2010). *Divan-ı Şems-i Hayâlî, Tuhfetü’l-uşşâk (Metin-İnceleme)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Nakşibendî tarikâtı ve müşşidinin de Terzi Baba olması kuvvetli bir ihtimaldir. “Terzi Baba vefat ettiğinde Süleyman Efendi 42 yaşındadır. Ona intisap ettiği tarih ve dolayısıyla kaç yaşında mürid olduğu bilinmemektedir. Ancak, onun çocukluk yılları bir kenara bırakıldığı zaman bu intisabın muhtemelen 1820 senesinden sonraki bir tarihte gerçekleşmiş olabileceği söylenebilir. Terzi Baba’ya bağlandıktan sonra bir cezbe devresi geçirmiş, bu hâlden bahsedilirken delilik zamanım diyerek bir anlamda gençlik çağındaki ahvalini tarif ederek, bir süre Terzi Baba’dan ve tasavvufun uzak kaldığı günlerin üzüntüsünü, pişmanlığını dile getirmiştir” (Ali Kemal, 1932: 264). Hayatını müşşidine ve tasavvufa adanmış olan Süleyman Efendi, hayatının son zamanlarında gözlerini kaybetmiş ve H. 1294 (M. 1877) Ramazan ayında, Kadir gecesinde vefat etmiştir. Kabri Erzincan’da Terzi Baba mezarlığında.

Tuhfetü’l-Uşşâk

Bir dîvân oluşturacak kadar şiir söyleyen Leblebici Baba’nın şairliği hakkında Aşçı İbrahim Dede hatıralarında (2006: II/1028); “*Bu zat da ümmî olup lâkin söylediği gazeliyyâtı bir âlim ve bir şâir söyleyemez*” diyerek, gazellerini “*acib ü garîb*” olarak nitelemiştir. Aşçı Dede’ye göre Leblebici Baba; “*Hazret-i Pîr Hayyât Efendi’nin kudsi rûhaniyetine teveccüh ve râbıta yaparak söylenen Arabî ve Fârisî karışık Türkçe pek çok gazeliyyât, Hazret-i Pîr tarafından ona bahş ü itâ olunan füyûzât ve ilm-i ledünnî sâyesindedir.*” Ümmî bir şair olması sebebiyle şiirlerinin bir araya getirilmesi için, Erzincan ulemasından ve şuaradan Hilmi Efendi’ye şiirlerinin bir divan içinde toplanmasını talep ederek ricada bulunmuştur.

“*Cem’ it esrâr-ı Hudâyı Hazret-i Pîr ‘aşkına
Hilmiyâ sen de kerem kıl hoşça bir dîvâna yaz*” (39/10)

Hilmi Efendi’nin çabaları neticesi toplanan bütün şiirleri, yine bizzat Süleyman Efendi’nin kendisi tarafından “Tuhfetü’l-Uşşâk” adını verdiği bir kitapta toplanmıştır.

“*Buldı hitâmı Hilmiyâ dîvâne-i Şemsî Hayâl
Nâmı ana târih-i cevherî Tuhfetü’l-Uşşâkımız*” (118/8)

Bu kitap, 1863/64 senelerinde hazırlanmıştır, ancak ölümünden sonra 1879 tarihinde basılabilmıştır. Şiirlerinde *Şems-i Hayâl*, *Hayâlî Şems* ve *Hayâlî Şems-i Nakşî* gibi mahlasları kullanmıştır. Tasavvufî söyleyişleriyle birlikte yaşadığı dönemde beğenmediği hususlarla ilgili manzum hicivler de yazmıştır. Şiirlerinde sade, külfetsiz bir dil kullanmasına rağmen zaman zaman yaşadığı dönemde yaygın olarak kullanılmayan Arapça ve Farsça ifade ve terkiplere de rastlanır. Divân ve halk edebiyatı nazım şekillerini bir arada kullanmıştır. Divân edebiyatı nazım şekilleri arasında en çok gazeli, halk edebiyatından da koşmayı tercih etmiştir (Toparlı ve ark., 1990: III). Şiirlerinde arûz ve hece veznini kullanmış, hece vezniyle en çok (6+5) duraklı şiirlere yer vermiştir. Çoğunlukla tam kafiye oluşturmakla birlikte şiirlerinde yarım ve zengin kafiye de tesadüf edilir. Şairin şiirlerine genel olarak bakıldığında mecaz, teşbih, istiare, teşhis, tenasüp, telmih gibi edebî sanatları ustalıklı kullanmış olduğunu söylemek mümkündür.

Tuhfetü’l-Uşşâk’da Tipler ve Kişilikler

Leblebici Baba’nın şiirlerini ihtiva eden Tuhfetü’l-Uşşâk adını taşıyan eser, bir divançe olmasına rağmen yer verilen tip ve kişilik kadrosunun zenginliğiyle dikkat çekmektedir. Eserde 24’ü tahayyülî-tasavvurî, 9’u dinî-tasavvufî, 7’si hikâye kahramanı olmak üzere 41 ayrı tipe yer verilmiştir. Eserde yer alan kişilik kadrosu ise 23 dinî, 10 tarihî-efsânevî, 10 mutasavvif, 6 edebî ve 2 bilgin olmak üzere toplam 51 sayısına ulaşmaktadır. Akkuş (1995) tarafından yapılan tasnifte yer alan sanatkâr grubuna dâhil olabilecek kişiliğe eserde rastlanmamıştır.

Tipler

Tahayyülî-Tasavvurî Tipler

‘Adû

Sevenle sevgili arasına giren düşman, zalim kişi manalarına gelen bu sözcük Divân şiirinde rakip için de kullanılmıştır. Şems-i Hayâlî; kendi sözlerini inciye benzetir (6/4). Sultan Abdülazîz’e “Allah onu düşmanların hilesinden korusun” (10/4) şeklinde dua eder ve Haydarî’lerden söz ederken; “Hz. Ali taraftarları bana Hz. Ali’nin kılıcını salarlar, düşman ordusunun ekseriyeti yiğitce insanlara çarpılmış gider” diyerek adû tipini kullanır:

“*Haydarîlerdir bular bana salar Zülfikâr
Kâhir-i ceys-i ‘adû merdâna çarpılmış gider*” (33/3) ²

Ağyâr: Âşıkla sevgilinin haricindekiler, sevenle sevilen arasına giren engeller, düşmanlar. Âşık her zaman ağyârdan şikâyetçidir, çünkü ağyar âşık için kötü, çirkin, zararlı ve zâlimdir. Klasik edebiyatdaki aşk üçgenini oluşturur. Bunlar seven, sevilen ve sevgilinin diğer ‘âşıklandır. “Tasavvufta ise zâhir ehli, tarîkatı olmayan, şeriatsız ve muhalif mânâlarında kullanılır” (Pala, 1989: 21–22).

“*Gizlû bir bâzâr kıldın ey Hayâl-i Şemsî sen
Bir ulu dîvân kurulmuş yârı mest ağyârı mest*” (9/9)

Âşık: Klasik Türk edebiyatında çok fazla seven kişi, meftûn anlamlarında kullanılmıştır. “Âşık, sevgiliden sonraki en önemli, aşk hastalığına yakalanıp sevgili uğrunda neyi var neyi yoksa veren, bu nedenle de daima hakir, zelif, hasta, dertli kişilerle özdeşleşen tiptir” (Coşkun, 2017: 41). Klâsik edebiyatda hemen tüm şairler âşıktır. Ancak şairler soyut bir güzelliğe âşıktır. Âşık bu sevgi yoğunluğu içinde bir de rakipleriyle mücadele etmek zorundadır. Tasavvufî ıstılahta ise âşık; “Allah’ın cemâl ve celâline müştak” (Levend, 1984: 45), “Allah Teâlâ’yı son derecede ve âzamî mertebede seven kimsedir” (Uludağ, 2005: 49). Tuhfetü’l-Uşşâk’ta âşık; *ehl-i aşk*, *dîvâne*, *bülbül-i şeydâ*, *sâdık*, *miskin*,

2 Parantez içinde verilen ilk rakamlar (6) İlbak’ın tezindeki sıralamaya göre şiir numarasını, ikinci rakamlar (4) ise şiirdeki beyit/bent numarasını temsil etmektedir.

uşşâk, bî-çâre, bende, fakîr, gulâm, kemter sıfatlarıyla anılmıştır. Şems-i Hayâlî Allah'a, peygambere, ashâb-ı kirâma ve özellikle mürşidi Hayyat Vehbî'ye olan bağlılık, sadakat ve sevgisini Divân'daki tüm şiirlerinde bu kavramlarla ifade etmiştir:

*Didiler dünyâda 'âşıklar ölmez
Geldi bu cihândan geçdi gidiyor (116/4)*

Bende: Bağlı, kul, köle. "Klâsik Türk şiirinde genellikle *kul, çâker, gulâm, esir* gibi kelimelerle ifade edilen bende, çoğu zaman tezat oluşturarak padişahla birlikte kullanılır. Çünkü sevgili şâhtır, sultandır, padişâhtır. Âşık ise hiçbir değeri olmayan kuldur. Âşık, bende olarak sadakatin yegâne temsilcisidir" (Pala, 1989: 50). Şems-i Hayâlî'ye göre ciğeri yanan âşık can ve başını, sevdiği için tereddütsüz feda eyler; bende-i ferman olan âşık kamuya sultan olur.

*Fedâ-yı baş u cân eyler ciğer-sûzân olan 'âşık
Olur sultân kamuya bende-i fermân olan 'âşık (19/2)*

Dîvâne: Sevdiği için sarhoş ve deli olan. Âşık. Şems-i Hayâlî kendini ve diğer Hak âşıklarını biz anlı-şanlı, yüce Rasulullah için kendinden geçmiş âşıkları ve kılıcıız şeklinde tasvir eder:

*Bizleriz hem kûh-ı Kâfi eyledik bunda şikâr
Bizleriz hem seyf-i Ahmed 'âşık u dîvâneler (31/6)*

Fakîr: "Tarikat mensupları arasında tevâzu ifade eden tabirdir. Dervişler arasında *ben* demektir. Tarikatta ilerlemiş olanlar bile ben diyecek yerde fakîr derler" (Onay, 1992: 164). "Bu tabir daha çok Bektaşî ve Mevlevîler arasında kullanılırdı. Tasavvufa göre fakr mevhum varlığı yok etmek, ondan ayrılmaktır. Böylece fenafillaha mazhar olunur" (Pala, 1989: 162). Klasik edebiyatda fakîr tipi, dünya malına değer vermeyen bir iğne-iplik sahibi olmakla yetinen dervişle özdeşleşmiştir. Şems-i Hayâlî, fakîr ve miskîn olduğunu söyleyerek Hayyât Vehbî'nin kendisini bu yola sevk ettiğini söyler (106/3). Zengin olanlar herkesin kendilerine hürmet göstermesini isterler. Onlar mallarıyla mağrûrdurlar. Temennâ eylemezler. Fakîrde bu arzu yoktur (29/2). Zâkir zikretmeli, fakîr ise tefekkür etmeli ki hâline şükreden irfan bulsun.

*Tezekkür eyle ey zâkir tefekkür eyle ey fakîr
Kamu ahvâline şâkir olan 'irfânı bulmaz mı (104/2)*

Gedâ: "Dilenci, kul, bende; klâsik şiirde genellikle sultanla birlikte zıtlık içinde işlenmektedir. Sevgilinin mahallesinde sürekli dolaşan âşık gedâdır. Sevgili karşısında giyim kuşamı, yaşadığı hayat tarzı vb. ile âşığın hâli dilenciye çok benzer ancak, âşık bu durumdan şikâyetçi değildir. Aksine gedâlıkta yücelik bulur. Çünkü 'âşıklık yönünden kendini aşk ülkesinin sultanı kabul eder" (Pala, 1989: 184). Şems-i Hayâlî; "Ey Nebî; biz kimsesiz, kul köleyiz; sen iki cihanın övücüsün *eğer sen olmasaydın, kâinat yaratılmazdı* buyuruldu, devranın feleğinin elinden düşkün olan köleye, gökte Hz. İsa, havada Hz. Süleyman ağladı medet yâ Resulullah" (99/5) diyerek peygamber efendimizden şefaatt diler.

*Biz gedâyız dü cihânın mefharısın yâ Nebî
Dindi levlâk hutbetine yâ Rasûlallâh meded (18/2)*

Gulâm: Köle, esir, genç; âşık. Şems-i Hayâlî'ye *bu gulâm Hayyât Vehbî'nin nesidir* diye sorarlar, o da *kemteriyim* diye cevap vererek onun eskiden beri emektar bir kölesi olduğunu ve kendisine yardım etmesini diler.

*Meded it sen de yâ Hayyât Hayâlî Şemsîye bunda
Gulâm-ı kemterîndir dahi eski emekdârın (60/14)*

Sâdik: Genellikle *âşık-ı sâdik* tamlamasıyla kullanılır. Hakiki, yürekte bağlı, samimi olan âşık anlamına gelir. Şems-i Hayâlî cânâ hitap ederek; "her şeyde doğru olmasının gerektiğini" söyler, zira sâdik olanlar doğru yolda sebat etmiştir (11/3). Sâdik olan dünya ehillerinden kaçıp, firar etmelidir, gerçek âşığın davranışı böyle olmalıdır (108/10). Sonra şöyle devam eder:

*'Ârif isen işte sözüm besdirir cânâ sana
Sâdik isen gel elimden eyle nûş âb-ı hayât (11/4)*

Kemter: Hakir görülen, itibarını kaybetmiş, değersiz, daha aşağıda bulunan. Kemter, aynı zamanda; "Yesevî, Yunus Emre vb. Tekke şairlerinden, Osmanlı padişahlarının mistik şairlerine kadar kendini Hakk'ın değersiz kulu saymalarına denilmektedir" (İlbak, 2010: 90). Şems-i Hayâlî kendini kemter bir âşık addedip "âcizler âcizi bir köle, kemter" olduğunu vurguladıktan sonra, "görünüşte okuma-yazması olmayan değersiz biri olduğunu ancak, hakikat ilminin denizinin kendisinde toplandığını (96/3) ve Hayyât Vehbî'nin kemteri olduğunu" gururla söyler.

*Didiler Vehbî Hayyâtînin nesidir bu gulâm
Kemteriyem kemteriyem kemteriyem kemteri (110/9)*

'Uşşâk: Âşıklar, sevenler.

*Ziyâ-yı nutkı olmuştur sirâci bezmi 'uşşâkın
Kelâm-ı 'ârif ü dâna şeb-i hicrânıma misbâh (16/3)*

Kâfir: Küfre düşmüş; Hakk'ı tanımayan, Allah'ın varlığına, birliğine inanmayan. Kâfir kelimesinin siyah renkle de ilgisi vardır. Bu sebeple esmer renge sahip Hintlilerle sevgilinin siyah saçı, kara beni vb. unsurlar daima kâfirlikle suçlanır. Yeri geldikçe sevgili âşığa çekirdiklerinden dolayı kâfir olarak nitelenir. Şems-i Hayâlî kelimeyi şiirinde müslüman olmayan, inançsız mümkirler için kullanmıştır.

Kâfirler ezelden küfre düşmüş ve kendi inkârlarıyla dünyaya gelmişler, burada ezanı ve Kur'ân'ı görmüşler, ancak inkârları şeytana yol açmıştır (12/3). Münkir olan kâfirleri sadık ve güzel sözlü olan müminlerin aksine inançsızlıklarından ötürü kara yüzlü ve eşkiya olarak nitelmiştir.

*Dört kitabın sırrı kalbde gizlüdür
Mü'min-i sâdıklar güzel sözlüdür
Münkir kâfirler kara yüzlüdür
Bizden ayrıldılar eşkiyâ didim (68/4)*

Sâkî: İçki sunan güzel. Klâsik Türk şiirinde eğlence ortamlarının vazgeçilmez unsurları arasındadır. Meclislere sevinç, neşe, mutluluk, canlılık katar. Mecliste dönüp dolaşıp içki sunmak onun başlıca görevidir. “Şâirin nazarında sevgili, bir sâkî sayılmakta yahut bizzat sâkî sevgili kabûlündedir. Bazan sâkî mutrib olarak görev yapar. Bütün bu hallerde sâkî mutlaka güzelliğiyle dikkat çeker. Şair sâkîden içki dışında dilekte de bulunabilir” (Pala, 1989: 421). Misâl sevgiliden vuslata eriştirmesini veya dudağını sunmasını isteyebilir (55/3). Kevser dudaklı sâkînin elinden içki içip sırlara vakıf olunur. Şems-i Hayâlî; “biz Elest meclisinde kadeh sunan kendinden geçmiş sakileriz” (38/1) diyerek kendilerini nitelendirir. Sâkî meclis ortamında herkesin gönülünü yapar, içki hazırlar ve dağıtır. Ezel bezminin sâkîsi kırmızı içkiyi takdim edince, kavuşmanın mutluluğu ayrılığın üzüntüsünü giderir.

*Zulmet-i hicreti ref' eyledi beyzâ-yı visâl
Sâkî-i bezm-i ezel sundı bize bâde kızıl (63/2)*

Sevgili (Cânân, dilber, hûb, ma'sûk, yâr): Dîvân şiirinin başkahramanı olan sevgilin özelliği arasında âşığına çile ve ızdırap çektirmesi ilk sırayı alır. Âşığın ağlayıp inlemesinden zevk duyar. Sevgilin eziyet ve acı çektirmekten vazgeçmesi tegafül olarak telakkî edilir. Gerçek âşık sevgiliden şikâyetçi olmaz, bu hâlden memnundur. Çünkü sevgili gönül ülkesinin sultanıdır. Akkuş (1995: 29)'a göre; “Edebiyatımızda aşk temasının temel kişiliği olan sevgili, ilgi duyulan üç temel tiplenmeyle eserlere yerleştirilmiştir: Birincisi; *yaşayan varlık olarak sevgili/maddî*, ikincisi; *hayâlî unsur olarak sevgili/sembolik*, üçüncüsü ise; *tasavvuf anlayışına göre sevgili/ilâhî*”dir. Pala (1989: 437–438) ise konuyla ilgili olarak; “sevgilin platonik aşkla seviliyor oluşu Dîvân şiirinde onu tasavvuf çerçevesinde görmeye yol açmıştır. Tasavvufta sevgili Allah'tır. Aşk ise ilahî aşktır” görüşünü beyan eder. Tuhfetü'l-uşşâk'ta sevgili tipi; *cânân, dilber, hûb, ma'sûk* ve *yâr* sıfatlarıyla ele alınmıştır.

*“Ol canâna teslîm ol kim cânı kurbân eyleye
Ok atarsın bu nişâna kuruludur bu keman” (74/6)
“Çün açdı rûyını dilber çeküp zülfüne bend itdi
Bu varlık külli mahv oldu ne 'akliyyât ne nakliyyât” (7/3)
“Gûş idenler nazm-ı pâkim buldılar zevk u safâ
Okunur mürğ-i sadâyâ kâtibâ hûbâna yaz” (39/8)
“Âşık ma'sûk gerekdir meclisinde söyleye
Mürşidim Hayyât Vehbî dârı mest dîdârı mest” (9/8)*

Sûfî: Dinin buyurduğu emir ve yasaklardan ayrılmayan, tasavvufla iştigal eden, tasavvuf yolunda yürüyen kişi. “Hakk'a vasıl olan kişiye sûfî, yolda sülûke devam edene mutasavvıf denir. Sûfî vusûl, mutasavvıf usûl ehlidir. Sûfî kendi nefsinde fânî, Allah'la bakidir. Sûfî nefsin alışkanlıklarından kurtulmuş, hakikatlerin hakikatine ulaşmıştır” (Cebecioğlu, 1995: 444). Tuhfetü'l-uşşâk'ta şair, sûfiye hitaben; “sözüne darılmamasını ve dinlemesini, isterse kalbini temizleyip Kaf dağına arayıp bulabileceğini” söyleyerek ona nasihatta bulunur.

*Gel berü sözime tarılma sûfî
Eger diler isen kalbini sâfî
Var sen de ara bul ol kûh-ı Kâfî
'Âşık-ı şeydâlar kurbâne geldi (101/4)*

Nâsih: Öğüt veren. Şems-i Hayâlî nâsihe; “bize zühd ü takvadan hem de riya kokusundan öğüt verme” diye seslenir. “Çünkü sen riya ehli-sin, gidişin gizlilik ortaklığı olan cevri ü cefadır” (23/4) diyerek nâsihe sitem eder ve kâmil kişilere kulak vermesini ister.

*“Nâsihâ tehzib-i ahlâk eylegil sen 'âmil ol
Yoksa nushın nâfız olmaz kâmilâna tut sımâh” (17/8)*

Vâiz: “Vaaz eden, dini öğütlerde bulunan, camilerde dinî konularda nasihatlerde bulunan medrese mensubu kişiler” (Onay, 1992: 428). Klâsik şiirde vâiz, şairlerin tasvip etmediği, beğenmediği kişiliktir. Şems-i Hayâlî kendine seslenerek, “buğz ve kin, kibir ve hased insanı eksik kılar. Bunlarla hor olma git vâizlere kulak ver” (17/4) der. Bir başka beyitte vâize hitap eder: “Ey vâiz! Zâhir ilimlerin bânını vardır sen bu yoldan gaflete düşüp şaşma mürşitlere kulak ver” diyerek ikaz eder.

*Vâ'izâ zâhir 'ulûmın bânını vardır dahi
Gâfil olma bu târikden mürşidâna tut sımâh (17/5)*

Zâhid: Ham sofu. “Din emirleri ve yasaklarına uyan ve günah işleme korkusuyla kendini ibadete vererek, Allah'ın buyruklarını yerine getiren, her türlü dünya nimetlerinden el çekerek boş şeylerden kaçınan kimse(ler)” (İlhan; 2016: 102). Şems-i Hayâlî birçok şiirinde zâhide seslenerek, ona tavsiyelerde bulunur:

*Elin çek bizden ey zâhid bu meydâna giren kimdir
Yanup ol derd-i 'aşk ile Hakka cânın viren kimdir (19/3)*

Gavvâs: Dalgıç, şınaver. Dalgıçların denizden inci vs. değerli şeyler çıkarmaları nedeniyle, Klâsik şiirde daha çok suyla alakalı konularla anılır ve kıymetli şeyler arayan biri olarak tasavvur edilir. Şiir yazmakta mahir olan şairler de kendilerini denizden mana incileri çıkaran bir dalgıç gibi tasvir ederler. Marifet denizinde dalgıç olmayan ârif değildir. Hz. Peygamber, şefaât incisi için Allah'ın rahmet denizinin dalgıcısıdır (60/2).

*"Bu kûyın nisbetden tolmuş tarîkat çok alan almış
Gavvâslar deryâyâ talmış el uzatdım rızâ geldi" (121/3)*

Dinî-Tasavvufî Tipler

Ârif (Ehl-i hikmet, Ehl-i irfân): Bilgi sahibi, bilgide ilerlemiş olan, külfetsiz olarak irfan ve mârifet sahibi olan. "Ârif, ibadetlerini cennete kavuşmak için değil, Allah'ın emrini yerine getirmek için ve zâtının, ibadete lââyık olduğunu bildiğinden ibadet eder" (Pala, 1989: 38). Klâsik şiirde şairler sevdiklerini ârif kisvesiyle vasfederler. Zâhidin karşısında olan ârif, zamanını zikirle geçirir. Karşılık beklemeksizin hizmet eder. Şair; "Ey cân, ârif isen sana sözüm yeterlidir; inandıysan gel elimden âb-ı hayat iç (11/4); ârif-i dâna isen doğru söyle, inkârı ve ortaklığı yüzünden kaldır (20/7); zâhidin zühdi varsa ârifin irfânı vardır," diyerek sevgiliye seslenir.

*Zâhidin zühdi var ise 'ârifin 'irfânı var
Geçmişiz şirk-i hafiden kurb ile sultânemiz (38/4)*

Derviş: Yoksul ve muhtaç kimse, dilenci. "Dilenmek anlamına gelen derviz kelimesinden bozmadır. Sûfî, mutasavvîf, fakîr, mürîd, mün-tesip kavramlarıyla eş anlamlı kullanıldıkları da olmuştur" (İlbak, 2010: 137). "Kelimenin asıl anlamı Allah yolunda alçak gönüllülüğü ve fakirliği kabul eden demektir. O, feragat köşesinde, kanaat hazinesini bulan kişidir. Bu yönüyle âşıkla benzerlik gösterir. (Pala, 1989: 38). Derviş, nefsiyle büyük bir mücadele içinde olan gönül eridir.

*Ey gönül dünyâ dilersin cân virüp ölmek de güç
Helâlinden kesb idersin su'âlin virmek de güç
Dervişe lâzımdır ancak post ile tâc u 'abâ
Her kuluna Mevlâm virmiş isteyüp almak da güç (15/1)*

Kâmil/Kemâl (Ehl-i Kemâl, İnsân-ı kâmil): Kemale ermiş, olgun, bilgin kişi. "Sûfiler insanları üçe ayırırlar: Son mertebeye varan kâmil insanlar, tarikata giren sâlikler ve bunların dışında kalan, dalâlette bulunan kişiler. Yaratılanların en yücesi olan insan, bulunduğu derecede kalmayarak sahip olduğu ilahi nurun asıl kaynağına ulaşmaya çalışmalıdır. İnsan-ı kâmil olup, hasretini çektiği Hakk'ın visaline erişmek için ruhunu dalaletten kurtarmaya gayret etmelidir. İnsan-ı kâmile ulaşan Hakk'a vâsıl olmuştur. Hakk'a kavuşmak, yani fenâfillaha erişmek için bir de mürşid-i kâmile intisap etmek lazımdır (60/3). Kâmil; şeriat, tarikat ve hakikat mertebelerini bilen kişidir" (Uludağ, 2019: 439–440). Tuhfet'ü-uşşak'ta Kâmil tipi *ehl-i kemâl, mürşid-i kâmil, şeyh-i Kâmil, mü'min-i kâmil, pir-i kâmil* ve *âlim-i kâmil* olarak da geçmektedir.

*'İlimdir kalbde bir nokta toğar insân-ı kâmilden
Tecelliden olur hâsıl görünür sende bu ma'nâ (2/7)*

Mü'min: Allah'ın birliğine, Hz. Muhammed'in onun kulu ve resulü olduğuna inanan tam bir imana sahip insan.

*Dört kitabın sırrı kalbde gizlüdür
Mü'min-i sâdıklar güzel sözlüdür
Münkir kâfirler kara yüzlüdür
Bizden ayrıldılar eşkiyâ didim (68/4)*

Münkir: Allah inancı olmayan ve O'nu inkâr eden, dinî açıdan imansız kabul edilebilecek kimseler için kullanılan bir ibaredir. Kötü huylu olan münkir, kara yüzlüdür ve sözlerine inanılmaz...

*Münkirin sözün kabûl itmeme eger esrâr ise
'Ârife zebân uzatmam belinde zunnâr ise (89/1)*

Mürîd: "İrade talep eden, ehl-i irade, isteyen, arzu eden. İradesi olmayan, iradesinden soyutlanan, iradesini kullanmayan. Kendisine semanın kapısı açılan ve isimle Hakk'a erenler arasına katılıp ona eren. Tarikata giren ve şeyhe bağlanan, bende; efendisi olan şeyhin kulu" (Uludağ, 2005: 200).

*Gûş it kelâmım ey mürîd olsun hemân cehdin mezîd
Rûz u şebîn kadr eyle 'îd eyle budur erkân-ı hû (85/11)*

Mürşid: "Doğru yolu gösteren, rehber, kılavuzluk eden. Mürşidin en makbulü hem kâmil hem de mükemmel olanıdır" (Cebecioğlu, 2014: 351). Tasavvufî istilahta gafletten uyandıran, sırât-ı müstakîmi gösteren şeyh olarak geçen mürşidi Pala (1989: 372) şöyle tanımlamaktadır; "Mürşid merdiven gibidir, başkaları ona basa basa yükselir, mum gibidir, kendisi yanar, ama çevresindekileri aydınlatır" Leblebici Baba'nın, girdiği ilk tarikat Nakşibendî ve mürşidi de Hayyat Vehbî'dir. Hayatını mürşidine ve tasavvufa vakfetmiştir. Şaire göre; "Râh-ı aşka girene bir mürşid-i kâmil gerek/ Ol ana teslim olursa ol ana hem-râh olur" (30/4).

*"Cidd ü cehd eyle bu yolda ey Hayâlî Şems sen
Mürşidin Vehbî Hayyât pek yapış dâmânına" (88/8)*

Sâlik: Bir yola giren, o yolda giden, tarikatın âdâbına riayet eden. “Dış âlemden iç oluşuma varmak için bir mürşide bağlanarak belirli kuralları uygulamak üzere manevî yolculuk yapan kişi. Bu yolcu, yolculuğunu bilim gücüyle değil, keşf ve irfanla yapar” (Cebecioğlu, 2005: 541). “Sâlik, gerçek yokuşudur. Cezbeyle Allah'ın kudretini, hikmetini, sıfatlarını vs. anlayabilen odur” (Pala, 1989: 425). Aşk, hakikate ulaşan yolu aydınlatınca sâlik aşkın işaret ettiği yola gider.

*Gûşe-i vahdetde sâlik her seher-gâh âh ider
Cânını kurbân kılar hem o keremler kanına (94/4)*

Şeyh: Tasavvufta bir tekke veya zaviyede reislik edip mürîdleri bulunan kişi, pîr, mürşid. “Şeyhden sonra gelen kişiye kethûda veya kâhya denirdi. Bunlar genellikle o sanatın en yaşlı kişileri olurdu” (Pala, 1989: 468). Şems-i Hayâlî kendisine şeyh olarak mürşidi Hayyat Vehbî'yi seçmiş ve Divân'ında bir şiirinde tamamen şeyhinden bahsetmiştir (91/1-15).

*Ölmüşem üstâd şeyh ışiginde
Bulmuşam irşâd şeyh ışiginde (91/1)*

Hikâye Kahramanları

Ferhâd/Şîrîn: Ferhâd, klâsik Türk edebiyatında mesnevilere konu olmuş Fars menşeli Hüsrev ü Şîrîn ve Ferhâd ü Şîrîn aşk hikâyelerinin erkek, Şîrîn ise kadın kahramanıdır. Klâsik Türk şiirinde Ferhâd, bir mazmun konumunda olduğundan sevgilisine kavuşma uğrunda gerçekleşmesi imkânsız görünen işleri yapmaya çalışan, lâkin aşkının coşkunuğundan dolayı kavuşmadan ölen âşığın (36/3) temsilcisi olmuştur.

*Koydum sapanıma atdım taşımı
Ferhâd gibi karşı tutdım başımı
Didemden akıtdım kanlu yaşımı
Şemsî Hayâl toğuşıma ne dersin (82/6)*

Klâsik Türk şiirinde sevgili tipini temsil eden Şîrîn; yaşadıkları lirik ve dramatik aşktan sonra Hüsrev'in mezarı başında canına kıymıştır. Kelime tatlı, sevimli anlamıyla genellikle tevriyeli kullanılır. Şîrîn tatlılık ifade eden adının yardımıyla âşığı nâz u işveyle belâ dağına salan sevgili tipini temsil eder. Ferhâd'la Şîrîn şairler tarafından genellikle birlikte kullanılır.

*Mu'allakdır sözim anlamaz zâhid
Eger ister isen sen buna şâhid
Tecellî tagında söyleşür nâkid
Şîrîn gönderdiler Ferhâd'a beni (105/3)*

Leylâ/Mecnûn (Kays): Leylâ'yla Mecnun mesnevisinin kahramanlarıdır. Benî Âmir kabilesinden Kays'la Leylâ birbirlerine çocukken âşık olurlar. Ancak babası Leylâ'yı İbn Selâm'la evlendirdince Kays aklını kaybeder ve Mecnun diye anılmaya başlanır. Mecnun üzüntüsünden çöllere düşer, yabani hayvanlarla dost olur. Leylâ ise Mecnun'un aşkına sadık kalmak için kocasını kandırıp, onu kendinden uzak tutar. Sonunda iki âşık birbirine kavuşmadan ölürler.

Leylâ, Kays'ı Mecnûn'a dönüştüren sevgili tipidir. Mecnûn'a kıyasla Leylâ'da cismanî aşk daha ağır basar. Klasik şiirimizde sevgili ideal güzelliğin temsilcisidir. Leylâ'yı klasik edebiyatın diğer güzellerinden ayıran özelliği, kendisinin de âşığı gibi ızdırıp çekmesi ve vefâli olmasıdır.

“Mecnûn, Leylâ'nın âşığıdır. Şark edebiyatında âşık timsalidir” (Onay, 1992: 285). Yüzyıllar boyu aşklar, ayrılıklar, cefâlar hep bu isimlerle ifade edilmiştir. Mecnun, “sâdik, cefâkâr, deliye dönmüş âşık tipidir” (Akkaya, 2018: 374). “Âşığın ve dolayısıyla şairin teşbih unsurudur. Manzumelerde Mecnûn, aşkın büyüklüğünün ve engel tanımazlığının ifadesidir” (Ayдын, 2010: 203). Klâsik şiirimizde Leylâ ve Mecnûn çoğunlukla birlikte kullanılmıştır. Tuhfetü'l-uşşâk'ta bir şiirde “Mecnûn” tek olarak geçerken (20/2), diğer yerlerde birlikte anılmıştır.

*Ehl-i 'aşk Mecnûn gibi dîvâne çarpılmış gider
Leylîni bulmak için her yana çarpılmış gider (33/1)*

Yûsuf/Züleyha: Hz. Ya'kûb'un on iki oğlundan biri ve ondan sonraki peygamberdir. Başta Kur'ân-ı Kerîm olmak üzere Yûsuf'un hikâyesi dinî ve edebî metinlerin çoğunda zikredilir. Kardeşlerinin kendisini kuyuya atmaları, Mısır'da köle olarak satılması, Züleyhâ'nın ona göz koyması, zindana atılması, Mısır'a aziz oluşu, babası Ya'kûb'un Yûsuf'un özlemiyle ağlamaktan kör olması, gömleğinin kokusu sayesinde babasının gözlerinin açılması vb. konularla edebiyatımızın vazgeçilmez kaynakları arasındadır. Sevgili klâsik şiirde eşi benzeri olmayan güzelliğinden dolayı Yûsuf'a benzetilir. Şems-i Hayâlî de şiirlerinde telmih ve teşbih yoluyla Yûsuf'tan bahseder:

*On iki kardaşı gör kim Yûsuf'a n'iylediler
Âhirinde her birini mest ü hayrân eyledin (59/5)*

Züleyhâ (Zelihâ), Yûsuf u Zelihâ hikâyesinin Mağrib melîkesi olan kadın kahramanı. Yûsuf peygambere aşkı sebebiyle aralarında birtakım hadiseler vuku' bulan, nihayetinde onun eşi olan kadındır. “Züleyhâ, Mısır aziziyle evlenmiş ancak, Yûsuf'la evleninceye kadar eline erkek eli dokunmamıştır. Yûsuf ile karşılaşınca gömleğini yırtmış, aşkına karşılık bulamayınca onu zindana attırıştır. Edebiyatta genellikle Yûsuf, Mısır vs. kelimelerle tenasüp içinde anılır” (Pala, 1989: 334). Şems-i Hayâlî, Divânındaki tevhdî içerikli şiirinde Züleyha'ya telmih yapar:

*“Ol Züleyhâ misli 'aşkım gezdiripdir câ-be-câ
Kırdırıp putlarımı âzâde sultân eyledin” (59/3)*

Kerem/Aslı: XVII. yüzyılda oluşan halk hikâyesidir. Hikâyede İsfahan şahının oğlu Kerem ile bir keşişin kızı olan Aslı arasındaki aşk anlatılmaktadır. Keşiş din farkından dolayı kızını Kerem'e vermek istemez. Bunun üzerine olaylar trajik bir şekilde gelişir ve her ikisi de yanarak ölürlür.

*"Niçe bir gezersin kûh u sahrâyı
Her kande çağırsan hâzır Mevlâyı
Aslı Kerem Mecnûn ile Leylâyı
Hasret odı yakdı küle gelmiştir" (36/2)*

Kişilikler

Dinî Kişilikler

Çâr-yâr, Çehâr-ı Yâr: Hz. Peygamberimizden sonra Medine İslam Devleti'nin yöneticisi olan ve O'na peygamberlik için verdiği mücadelede büyük destek veren dört sahâbiyi (Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali) ifade eder. Tuhfetü'l-uşşâk'ta dört halife "Çâr-yâr," "Çehâr yâr" (121/2), "ashâb-ı güzîn" (43/9) ifadeleriyle geçer. Divanda dört halifenin ismi zikredilir:

*Ebûbekr ü 'Ömer Osmân u Haydar
Bulardır evliyâyâ oldı rehber
Sırât-ı müstakîme iledirler
O gün çün bahş olur sana 'atâlar (24/4)*

Hz. Ebubekir: "Dört halifenin ilkidir. Müslüman olduktan sonra Hz. Muhammed ona Abdullah ismini vermiştir. Teymoğulları kabilesinden olan Ebu Bekir'in nesebi Mürre b. Kâ'b'da Hz. Peygamberle birleşmektedir. Azaptan kurtulmuş manasında "Atik" yanında çok samimi, çok sadık anlamına gelen "Siddik" lakaplarıyla meşhur olmuştur" (Yaylalı, 2018: 124). Hz. Ebûbekir; Hz. Muhammed'in vefatından sonra ilk halife olan ve cennetle müjdelenen on kişiden biridir. Mi'râc haberinde Peygamberi ilk doğrulayan olduğu için *Siddik* lâkabını aldı. Şems-i Hayâlî; "O dört güzel dostun şanını kısıtlı akıl idrak edemez. O sadıkların en inançlısı Hz. Ebubekir'in hoş ve kavî imanıyla sadakatini hatırla" (43/5) ve "O müminlerin emirlerinden Siddik'a, Sıdk tâcını verdin, kendi lütfundan onu sıdkına delil eyledin" (Tevbe: 40) diyerek *Siddik* sıfatına vurgu yapar.

*"Ol emîr'ül mü'mînîn Siddîka virdin tâc-ı sıdk
Kendü lutfından anı sıdkına bürhân eyledin" (59/7)*

Hz. Ömer: Yiğitliği ve adaletiyle meşhur olmuş; batılla hak arasındaki farkı herkesten daha iyi ortaya koyup; hüküm verirken yanılmadığından *Fâruk* lâkabıyla anılmıştır. Çok güzel ve etkileyici konuşma yeteneğine sahip olduğu için "*Hattâb*" olarak da bilinir. Şems-i Hayâlî Hz. Ömer'i; "*Adaletiyle cihanı dolduran o adaleti de hoş, fermanı da hoş Ömer Faruk'u gör* (43/6); (*İslam topraklarını genişletmek için düşmanlara kılıç salladı*)" diyerek adaleti ve hattab özelliğiyle anar.

*Hem emîr'ül- mü'mînîn Hattâb'ı kıldın sen hatib
Hem hitâbet hem dahi 'adlinle fermân eyledin (59/8)*

Hz. Osman: "Peygamberin önce Rukiyye, onun ölümüyle Ümmü Gülsüm adlı kızlarıyla evlenmiştir. Bu yüzden kendisine *Zü'n-nureyn* yani *iki nur sahibi* denmiştir. Utangaç, edeb-hayâ sahibi, yumuşak huylu, ticaretle uğraşan varlıklı bir kişiydi. Hz. Ömer'den sonra üçüncü halife oldu. Bedir dışındaki bütün savaşlara katılmış ve Kur'an'ı çoğaltıp dağıtmıştır" (Pala, 1989: 396). Leblebici Baba, divanda Hz. Osman'ın Emir'ül-mü'mînîn olmasına ve Kur'an'ı toplatıp çoğaltmasına telmih yoluyla değinir: "*Osman'ın nurunu gör ki şimşek olup dünyayı kapladı; Levh-i Mahfuz'u görüp, topladığı Kur'an'dır*" (43/7).

*Ol emîr'ül mü'mînîn Osmân'a kıldın 'atâ
Levh-i mahfûzı virüp icmâ'-ı Kur'ân eyledin (59/2)*

Hz. Ali: "Dört büyük halifenin sonuncusu. 8-10 yaşlarında İslâm'ı kabul ettiği, yüzünü hiç puta döndürmediği için *kerremallahu* veche diye ta'zîm edilir. Lakabı *Esedu'llah, el-Gâlib ve Haydar'dır*" (Doğruel, 2019: 170). "Haydâr lâkabı ona annesi tarafından verilmiştir ve *Kerrâr* sıfatıyla birlikte *Haydar-ı Kerrâr* (43/8) şeklinde kullanılır" (Pala, 1989: 31). Edebiyatımızda kahramanlık, velilik ve imamlık yönleriyle teşbih ve telmihlere konu edilmiştir. Şâirler memduhlarını değişik özellikleriyle Hz. Ali'ye benzetirler. Ali, edebiyatımızda çok sayıda unvan, lâkap ve vasıflarla anılır. Bunlar şöylece tasnif edilebilir: "*Arslan, Haydâr* (24/4, 28/2, 62/6, 62/8, 101/5, 105/5, 110/4, 115/4), *Aliyyü'l-haydâr* (110/4) *Kerrâr* (59/10), *Haydâr-ı Kerrâr* (22/5, 43/8), *İmâm-ı Ali* (79/5) *Allah'ın arslanı; Esedullah* (83/4), *Şîr-i Yezdan, Şîr-i Hudâ, Gazanfer-i Bârf; Ebu Türâb, İmâm-ı evliyâ, Emirül-müminîn* (62/6), *Murtaza, Aliyyü'l-murtaza* (121/4), *Ebül-Hasan-Bü'l-Hasen; El-gâlib*." Bektaşî vb. tarikat mensupları arasında yaygın olarak kullanılan bazı vasıfları şunlardır: "*Saki-i kevser, Pir-i Yezdan, Şah-ı velayet, Şah-ı merdan* (79/9), *Şah-ı Necef, Şâh-ı Zülfikar, Sultan-ı Necef, Şahne-i Necef, Dürr-i Necef, padişah-ı Necef, Sahib-i Necef*" (Akkuş, 2000: 10-11).

*Haydar-ı Kerrâr'ı gör ki saldı küffâra 'âlem
Cümle cenkde gâlib oldı devri hoş devrân da hoş (43/8)*

Peygamberler

Hz. Âdem: "Dünyâda ilk yaratılan insan ve peygamberdir. İslâmî kaynaklarda insanlığın atası olması sebebiyle Ebu'l-beşer, Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın seçkin kıldığı kişiler arasında sayılmış olduğundan Safiyyullah unvanlarıyla anılmaktadır. Şems-i Hayâlî; Allah'ın Hz. Âdem'i topraktan yarattığını, meleklerin ona secde ettiğini; böyle bir cevherden yaratılan insan soyundan gelen her âşığın değerli, hikmetli sözler söylediğini (54/4) belirterek âşıkları yüceltir: "Cenab-ı Hakk'ın hikmetine bak, Hz. Âdem yeryüzüne indi; âdem'in isyanını tefekkür et ve kendine gel" (1/4). Âdem'in nasıl bir cevherden yaratıldığı sırrını öğren ki; insan suretinde büyük âlemin hakikatının

görüldüğünü idrâk et" (2/1) diyerek ikaz eder. Şair, "bütün meleklerin Hz. Âdem'in çevresinde toplandıklarını ve kendi ruhunun da onun sağ yanından çıktığını, bunun isbatının da leziz sözlerinde olduğunu" söyler (20/3). Mürşidi Hayyat Vehbîye de seslenir:

*Âdem'in sırrı içinde 'ilm ü esmâ her ne var
Ey Hayyât-ı Vehbî sende sırr-ı Kur'andır lezîz (22/10)*

Hz. Dâvud: Dört semavî kitaptan, Zebûr'un indirildiği Yehûda kabilesiyle İsrailoğullarının peygamberidir. Sesinin güzelliğiyle meşhur olan ve edebiyatta çoğu zaman güzel sesiyle, bazen de Zebûr'u okuyuşuyla işlenir (Aydoğdu, 2018: 115). Divân'da, Hz. Dâvud'un güzel ve Dâvudî sesine telmih yapılmıştır. Şair, sesinin ve sözünün güzelliğinin kendinden değil, Hz. Dâvud'tan olduğunu söylüyor:

*Gözyaşım da bu yerleri suladı
Âvâzım Dâvud'dan beyâna geldi
Taht-ı Süleymân'ı Hak bize virdi
Göçerem aslıma yol bizim için (81/2)*

Hz. Eyyûb: İsrailoğullarına gönderilmiş, dünya nimetleri bakımından bolluk ve varlık içindeyken Allah tarafından imtihan edilmiş, malını mülkünü kaybetmiş, evlatları ölmüş, kendisi de ağır bir hastalığa yakalanmış peygamberdir. Hz. Eyyûb, başına gelen bütün olaylara sabrettiği, Allah'ı anmaktan asla vazgeçmediği ve ibadet ettiği için, sabır ve tahammülün timsâli olmuştur. Şems-i Hayâlî, Dîvân'ında Hz. Eyyûb'u acılara sabretmesiyle anar:

*"Sabr iderdim her belâya Hazret-i Eyyûb gibi
Yârelendi bu vücûdım hastadır gönüm benim" (64/4)*

Hz. İbrahim: "Arapların ve İsrailoğullarının kendinden sonraki nebilerin ve İslam Peygamberinin atası kabul edilen peygamberlerdendir. Halil, Halilullah ve Halilü'r-rahman olarak da anılır." (Akkuş, 2000: 83). Dîvân'da ateşe atılması ve ateşin Allah'ın buyruğuyla gül bahçesine dönüştürülmesiyle anılır.

*Cedd-i İbrahim'i bir gör atdı Nemrûd âteşe
Berdi selîm oldı ana nâr da hoş gülşen de hoş (43/2)*

Hz. İsmâ'il (Zebîhullah): İbrahim peygamberin oğludur. "Edebiyatta daha çok Ka'be, kurban ve zemzem dolayısıyla telmih yapılır" (Pala, 1989: 262). Tuhfetü'l-uşşâk'ta kurban kavramı ile birlikte ele alınır. İbrahim, oğlunu kurban etmek için çöle götürmüştü, İsmail de itaat etmiştir. Fakat Allah İsmail'in kurban edilmesine müsaade etmemiş gökten kurban olarak bir koç indirmiştir.

*"Emr olundı zebh-i İsmâ'il ile aldı bile
Çıkdı 'Arafat tağına koç da hoş kurban da hoş" (43/3)*

Hz. İsâ: Dört kutsal kitaptan İncil'in kendisine gönderildiği İsrailoğullarının son peygamberidir. "Cebrail'in Meryem'e ruh üflemesiyle babasız olarak dünyaya gelmiştir" (Akkuş, 2000: 94). Doğum tarihi miladî takvimin başlangıcıdır. İsâ edebiyatımızda; annesi Meryem'in kendisine gebe kalması, peygamberlik mucizeleri, dördüncü kat göğe çekilmesi, maddiyattan tamamen arınmış olması ve hiç evlenmesi vs. birçok yönüyle ele alınmıştır. Divân'da; *Feleğin elinden düşkün olan köleye, gökte Hz. İsâ, hevada Hz. Süleyman ağladı* denilerek, "Seni kendime yükselteceğim" (Âl-i İmrân: 55) ayetine telmih yapılmıştır:

*"Çerh-i devrânın elinden mübtelâ mûsır gedâ
Gökde 'İsâ hem hevâda Şâh Süleymân ağladı" (99/5)*

Hz. İlyâs: "İsrailoğullarına gönderilmiştir. İlyas Peygamber, puta tapan kavmini Allah'a ibadete çağırdı ama kimse dinlemedi. Allah onları cezalandırarak memleketlerinden bereketi kaldırdı. Sonunda İlyas'ın sözüne uydular ama yine azdıkları için, İlyas Peygamber memleketi terkedince, yerine Elyasa geçti. Karada sıkıntıya düşenlere yardım eden İlyas kıyamete kadar yaşayacakmış. Hızır ile İlyas'ın buldukları gün için Hızır-İlyas'tan bozma olarak bugün Hıdırellez denilmektedir" (Pala, 1989: 231). Şems-i Hayâlî, Hızır ve İlyas üzerinden mürşidi Hayyat Vehbî'ye övmekte, onun marifetlerini anlatmaktadır. Taşlıcalı Yahya Bey'in söylediği beyit³e yakın bir anlamla "*Vehbî Hayyât, beni terbiye etti ve Hızır ile İlyas elimden tuttu*" diyerek, İlyas'ı Hızır'la birlikte zikreder.

*Vehbî Hayyât beni terbiye itdi
Kendüsi Üveysin izine gitdi
Hızır ile İlyâs da elimden tutdı
Hayyât suyun buluşıma ne dersin (82/5)*

Hz. Mûsâ: *Kelîm, Kelîmullah* unvanlarıyla tanınan Mûsâ, Mısır'da doğmuş ve kendisine "Tevrat'ın indirildiği İsrailoğulları'nın peygamberlerinden biridir. Allah'ın Peygamberi Musa'nın pek çok kıssası vardır ve bunların çoğu Kur'an-ı Kerim'de zikredilmiştir ve o, Kur'an-ı Kerim'de yaklaşık yüz otuz defa adı geçen peygamberdir" (Aljbori, 2022: 136). "Mûsâ, kendisine düşman olacak Firavun'un sarayında büyüdü. Medyen'e yerleşip, Şuayb'in kızıyla evlendi. Tûr dağında Allah'ın hitabına muhatap oldu (15/2) ve kendisine peygamberlik verildi. Kur'an-ı Kerim'de "Allah Mûsâ ile de doğrudan konuştu" (Nisâ, 164) diyerek, buna işaret etmektedir. Allah, doğrudan hitap ettiği için Mûsâ'ya *Kelîm/Kelîmullah* denilmiştir (23/2). Leblebici Baba; Mûsâ'nın Tûr dağında, Rabbiyle karşı karşıya gelişini ayete vurgu yaparak şiirinde kullanmıştır: "Mûsâ, belirlendiğimiz yere (Tûr dağına) gelip Rabbi de ona konuşunca (kelîm), *Rabbim! Bana (kendini) göster, sana bakayım*

3 Zihî meşhed zihî merkâd, zihî ma'bed, zihî maksâd
Makâm-ı Hızır u İlyâs u makarr-ı evliyâdır bu
Çavuşoğlu, 1977: 140.

dedi. Allah da, Beni dünyada katiyen göremezsin (len terânî) dedi” (A'râf: 143). Beni asla göremezsin *len terânî* hitabıyla Hz. Mûsâ'ya ayetler geldi; “beni bu dünyayı gören göz göremez, görebilecek o göz ancak kalp gözüdür” (95/4). “Mûsâ gibi Kelîm ol; zatiyla Tûr Dağı'nda gerçekleşen Allah'ın tecellisi sendedir, inci gibi hikmetli sözler söyle, ağaç sana tercüman olur.”

*Mûsâ gibi Kelîm ol Tûr u tecellî sendedir
Söyle seçerle kelâmı tercümân eyler seni (109/5)*

Rab olma iddiasındaki Firavun ve Mısır halkı Kiptî'ler mucizesini gördükleri hâlde, Mûsâ'ya iman etmediler. Bir gece Mûsâ İsrailoğullarını alıp Mısır'dan ayrıldı ve Kızıldeniz mucize sonucu yarıldı. İsrailoğulları açılan bu yoldan karşıya geçtiler. Bunları izleyen Firavun, ordusuyla denizin sularında boğuldular” (İlbak, 2010: 76). Şair, Mûsâ'nın 'asâ ve Kızıldeniz'de gerçekleşen mucizelerine işaret eder:

*Tutup Mûsâ gibi elde 'asâyı
Sürüp Fir'avnı Kahhârım sen oldun (57/7)*

Hiz. Nûh: “İdris'ten sonra peygamber olmuş ve 950 yıl yaşamıştır. Nuh, kavmini imana davet etmiş, ancak bu çabaları bir işe yaramamış kavminden pek az kişi O'na iman etmiştir” (Yiğit, 2010: 113–115). “Nuh kavminin eziyet ve alayları karşısında dayanamamış, onlara beddua etmiştir. Bedduası kabul olunmuş ve Allah tarafından kendisine gemi yapması vahyedilmiştir” (Köksal, 2011: 87–88). “Nuh gemiyi yapmış, yanına her hayvandan bir çift almıştır. Tufan sonucunda gemide bulunan her çift canlıdan başka yeryüzünde hiçbir canlı kalmadı. Eşi, oğlu ve inanmayanlar helâk oldu. Divan şiirinde gemi ve tufan birlikte anılmış; tufan âşığının gözyaşını, Nuh, tufanda batmamaya çalışan âşığı sembolize etmiştir” (Pala, 1989: 392). Divân'da Nuh, gemi ve Tufan kavramlarıyla birlikte bir beyitte geçmektedir.

*“Çâr 'anâsır perdesinden 'avdet eyler nâgehân
Keşî-i Nûh'ı bilür kim anda tûfândır leziz” (22/4)*

Hiz. Süleymân: İsrailoğulları peygamberlerinden Davut'un oğludur. Hükümdar peygamberlerden olan Süleyman, olağanüstü bir güce ve saltanata sahip olmuş, hayvanların dilini bilme, rüzgârın gücünden yararlanarak uzun mesafeleri kısaltma, insanlara olduğu kadar cinlere de hükmetme gibi mucizeleriyle dikkat çeken bir peygamberdir” (Tökel, 2000: 293–294). “Divân edebiyatında Süleyman; taht, yüzük, karınca, Hüdhüd ve Belkıs'la birlikte anılır. Karınca aczin; Süleyman ise iktidar ve gücün timsâli olarak tezat içinde verilir. Şair övdüğü kişiye Süleyman dediği zaman kendisini karınca kadar aciz görür” (Pala, 1989: 449). Tuhfetü'l-uşşâk'ta Süleyman; tahtı (19/2), insanlara olduğu kadar cinlere de hükmetmesi, mührü (62/11), hayvanların dilini konuşabilmesi yönleriyle ele alınmıştır.

*Mâlik ol mülke gönül sultân u hân eyler seni
Hâtemi sırrı şikâr it Süleymân eyler seni (109/1)*

Hiz. Ya'kûb: İbrânî peygamberlerdendir. Ya'kûb edebiyatta daima Yûsuf'la anılır. Yûsuf'un öldüğünü sanmasıyla yıllarca ağlaması (64/3), bu yüzden gözlerinin görmez oluşu, Külbe-i ahzânî, Yûsuf'un gömleği ile gözlerinin açılışı vs. birçok şiire konu olmuştur. Âşık Ya'kûb'un çektiği bu çile ve acılar yüzünden kendini ya da gönlünü Ya'kûb'a benzetir.

*Zâr u giryân eyledin Yâ'kûb'a virdin fırkatı
Yûsuf'ı virdin yine Yâ'kûb'ı zî-şân eyledin (59/4)*

Hiz. Yûnus: “Yûnus, İsrailoğullarına gönderilmiştir ve onuncu sûreye isim olmuştur. Balık tarafından yutulduğu için kendisine Allah tarafından *balık sahibi mânâsında, Zünnûn* denilmiştir. Yûnus'un Allah'a imana davet ettiği halkı kendisini inkâr etmiş ve Hakk'ın emrini kabul lenmemiştir. Bu duruma kızan Yûnus bir gemiye binmiş, birtakım olaylar sonucu denize atılmış ve bir balık tarafından yutulmuş, ancak balık Allah'ın emriyle onu öldürmemiş, bir süre sonra sâhile bırakmıştır. Kur'ân-ı Kerim'de onun kurtuluşuna vesile olan şeyin balığın kar nındayken Allah'ı zikretmesi olduğu bildirilmiştir. Sonrasında Allah orada ona gölge olacak bir ağaç bitirmiş ve onu güneşten korumuştur (Can, 2020: 36). Şair, mürşidi Hayyat Vehbî'yi zamanın Yûnus'u olarak niteleyerek bu hususta şüphe yoktur der.

*“Bu da bir Yûnus-ı vakt olduğunda iştibâh olmaz
Halâvet bahş ider nutkı eder mürde dili ihyâ” (117/8)*

Hiz. Yûsuf: “Hz. Ya'kûb'un on iki oğlundan biri olan Yûsuf, Hz. Ya'kûb'dan sonraki peygamberdir. Yûsuf'un hikâyesi Kur'ân-ı Kerim'de ve birçok dinî-edebî metinde yer alır. Gördüğü rüya, kardeşleri tarafından kuyuya atılması, Mısır'a götürülüşü, köle olarak satılışı, zindana düşüşü, Mısır'a aziz oluşu, babasına kavuşması vs. ayrıntılarıyla bu metinlerde mevcuttur” (Hoşab, 217: 236). Yûsuf'un kıssası Kur'ân-ı Kerim'de “Ahsenü'l kasas” (Yûsuf; 12/3) olarak anılır. Yûsuf, klasik şiirimizde adı en çok zikredilen peygamberlerdendir. “Eşsiz güzelliğinden dolayı sevgili Yûsuf'a benzetilir” (Tökel, 2000: 312).

*On iki kardaşı gör kim Yûsuf'a n'iylediler
Âhirinde her birini mest ü hayrân eyledin (59/5)*

Hiz. Muhammed (Ahmed, Habîb, Habibullah, Mustafa, Nebî, Rasûllâh): Allah'ın son elçisi 571 yılında Mekke'de dünyaya gelmiştir. Henüz doğmadan babasını, altı yaşındayken annesini kaybetmiştir. Kırk yaşında peygamberlikle görevlendirilmiş ve kendisine Kur'ân-ı Kerim indirilmiştir. 622'de Mekke'den Medine'ye hicret etmiş ve 632'de Medine'de vefat etmiştir. Edebiyatımızda doğumu, Hatem-i Nübüvveti, ümmiliği, gölgesi, bulutu ve miracıyla doğrudan veya dolaylı olarak konu edilmiştir. *Muhammed* ve *Ahmed* isimleri Kur'ân-ı Kerim'de geçer. *Muhammed* ismi Kur'ân-ı Kerim'de *Âl-i İmrân* 144, *Ahzab* 40, *Muhammed* 2, *Fetih* 19'da, *Ahmed* ismi ise *Saf* 6'da geçmektedir. *Ahmed* adı Hz. Peygamber'e Cenâbı Hakk'ı çok övüp, ona çok şükrettiği için, Muhammed'den sonra ikinci isim olmuştur. Ayrıca Peygamberimiz muhtelif hadislerinde bu isimden bahseder. Na'tlarda *Ahmed-i Adnân* (1/4), *Ahmed-i muhtar*, *Ahmed-i mürsel* gibi terkiplerle de anılmıştır. Şems-i Hayâlî Divân'ında Muhammed ve Ahmed isimleriyle birlikte, *Hâtem* (119/7), *Mustafâ* ve *Resulullah* isimlerini

kullanmıştır. Muhammed ismiyle; O'na yalvarır, hidâyet diler (8/4), Allah'ın sırlarından ilim hazinesinden (ledünnî) haber vermesinden bahseder (26/7). O, peygamberlik zincirinin *mimidir*. Peygamberlerin sonuncusu ve bütün nebilerin serveridir (56/4). Şair, *Hz. Muhammed'in yolunda git, Üveys'in sırrını idrâk et, arşı ve sahrayı bir kuş gibi gez ki seni göklere çıkarısın* tavsiyesinde bulunur.

*Düş Muhammed kademine var Üveysin sırrına
Arş u ferşi tayr eyle ki âsumân eyler seni (109/6)*

Peygamber'in en meşhur olan ismi *Mustafa*; O'nun insana has kötü huylardan uzak, saf, tertemiz olduğunu ve seçkinliğini belirtir (86/2). Naatlarda bu isim, yüce peygamberin hem insanlar, hem de peygamberler arasındaki en seçkin kişi olduğu vurgulanarak ele alınır.

*Enbiyânın serveridir ol Muhammed Mustafâ
Yir ü göği 'arz kıldın sende mihmân eyledin (59/6)*

Resûl, Rasûlullâh ve Nebî kelimeleri tekil olarak kullanıldıklarında Hz. Muhammed kastedilir. Divân'ındaki 18 numaralı "meded" redifli şiir peygamber efendimiz vasfında bir naattır ve şiirin tüm beyitlerinde peygamber efendimiz "Rasûlullâh" sıfatı kullanılarak anlatılır (18/1–8).

*'Âşık oldum rü'yetine yâ Rasûlullâh meded
Kıl kabûl hem hizmetine yâ Rasûlullâh meded (18/1)*

Fâtıma: "Peygamberimizin Hz. Hatice'den olan kızıdır. Hz. Hasan ve Hüseyin'in annesidir. En küçük kızı olmakla beraber en çok sevdiği kızıydı (Aslanoğlu, 2019: 22). "*Zehrâ ve Betül* lakaplarıyla da anılan Fâtıma, M. 624 yılında Hz. Ali ile evlendi ve bu evlilikten doğan çocuklarıyla Hz. Muhammed'in soyunu devam ettirdi" (Doğruel, 2019: 249). Hz. Ali'nin eşi, Hasan ve Hüseyin'in annesi ve Hz. Muhammed'in kızı olan Fâtıma'dan, Tuhfetü'l-üşşâk'ta bir yerde bahsedilir:

*Esedullah o dindârı yaratdı hazret-i Bârî
Hasan Hüseyin oğulları olupdur Fâtıma yârı
Za'if ümmet hırîdârı bütün mahlûkın ahyârı
Elinde hüccet-i Kur'ân kamuya pîş-vâdır bu
Hem oldur cevher-i evvel ki hatmü'l-enbiyâdır bu (83/4)*

Hz. Hasan: İslam halifelerinin beşincisi, 12 imamın ikincisidir. "Hz. Alî'nin oğlu, Hz. Muhammed'in torunudur. Medîne'de doğmuş, hayat-tayken Cennetle müjdelenmiştir. Kaynaklarda *Mücteba, Takî Zeki, Sibt*, lakaplarıyla tanınan Hasan, dedesine benzetilmiştir. *Sabrı ve cömertliğiyle tanınmıştır. Peygamber tarafından, cennet ehli gençlerin efendisi sıfatıyla tavsif edilmiştir*" (Akkuş, 2000: 65). "Çocuklarına ve soyuna *Şerîf* denilir. *Na'tların sonunda dört halifeyle birlikte, Kerbelâ mersiyelerinde ise kardeşi Hüseyin'le birlikte anılır*" (Zavotçu, 2013: 327).

Hz. Hüseyin: Hz. Ali'nin küçük oğlu ve peygamberimizin torunudur. 12 imamın üçüncüsü, Ehl-i beytin beşincisidir. "683 Muharreminin onuncu günü Yezid İmam, Hüseyin ve arkadaşlarını Kerbelâ çölünde susuz bırakarak, eşi görülmemiş bir zalimlikle şehit etmiştir" (Pala, 1989: 240). "Dîvân şiirinde Hüseyin en çok ağabeyi Hasan ve oğlu Zeynelabidin'le anılmıştır" (Akkuş, 2000: 81). "Kerbelâ şehidi olduğu için Şehîd (Şâh-ı şehîd, Şâh-ı Kerbelâ) lakabıyla anılır" (Zavotçu, 2013: 357). Leblebici Baba, Hz. Hüseyin'e dört şiirinde Hz. Hasanla birlikte yer vermiştir. Hz. Hasan'ın eşi tarafından zehirlenerek (63/6), Hz. Hüseyin'in de Kerbelâ'da susuz bırakılarak şehid edilmelerine telmih yapılmıştır (121/6).

*Şâh Hasan'la şâh Hüseyin'in eyledin mesmûm birin
Kerbelâda ol birin yâ kime kurbân eyledin (59/11)*

Havvâ: Hz. Âdem'in zevcesi, insan neslinin annesidir. "Tevrat'a göre Hz. Âdem insan neslinin annesine Havvâ adını bütün yaşayanların annesi olduğu için canlı, yaşayan manasına vermiştir. Tevrat tefsirlerine göre Havvâ, Âdem'in sol böğründeki on üçüncü kaburga kemiğinden yaratıldı" (Zavotçu, 2013: 335). "Lâkabı Ümmü'l-beşer'dir. Osmanlı şiirinde Âdem-Havva birlikte anılmıştır. İnsan soyunun başlangıcı, erkek ve kadın soyu; cennetten kovulma, çıplaklık, yeryüzünde yerleşme temel motiflerdendir." (Akkuş, 2000: 70).

*"Yogidi Âdem ü Havvâ çıkup seyrâne seyr itdim
Boyandım reng-i dil-dâra girüb ol câna men çıkdım" (67/2)*

Hızır: "Peygamber veya veli olduğu konusunda ihtilaf bulunan bu zat, Allah tarafından kendisine ilahi bilgi ve hikmet öğretildiği belirtilen kişidir. Mutasavvıflar onu gizli ilimleri bilen veli kişi olarak öne çıkarırlar" (İspir, 2017: 25). Musa'yla görüşüp yolculuk yaptığı, ölümünden sonra rûhunun insan şeklinde görünerek; gariplere yardım edip, gaiplere karıştığı rivayet edilir. Şems-i Hayâlî, Hızır üzerinden mürşidi Hayyât Vehbî'yi "Ab-ı hayat Hızır'ın elinden içilir; Ben Hızır-ı sâni'yi buldum onun elinden ölümsüzlük suyundan içtim, sevgiliyle vuslata erdim, ulu divâna ben çıktım (22/3). Vehbi Hayyât, Üveys'in vefatından önce beni terbiye etti ve Hızır'la İlyas, mürşidinin emaneti olarak elimden tuttu (82/5) ifadeleriyle yücelterek över ve marifetlerini anlatır. Hayyat Vehbî onun nezdinde zamanın Hızır'ıdır."

*Zamâne Hızır'ıdır Vehbî Hayyâtî
Tasavvufdan söyler okur âyeti
Büyüğe küçüğe eyler hürmeti
Büyük küçük ehl-i divân ağıladı (100/10)*

Tarihî-Efsanevî Kişilikler

Dahhâk: İran'ın Pişdadiyan sülalesinin zalim ve acımasız hükümdarı olan Dahhâk, "üç ağızlı, üç başlı, altı gözlü, çirkin, çok güçlü, şeytanımsı bir ejder-canavardır" (Uçar, 2016: 147). "Cemşid tanrılık hevesine kapıldığından Tanrı ona Dahhâk'i musallat etmiştir. Dahhâk

babasını öldürüp tahtına oturduktan sonra Cemşid'e başkaldırmış ve onun yerini almıştır. Kaçıp yüz yıl saklanan Cemşid'i buldurup vücudunu testereyle ikiye biçtirip öldüren Dahhâk bin yıl İran'ı yönetmiştir. Zalim Dahhâk'in iki omuzu üstünde kendisine acı veren iki kara yılan otururmuş. Bu yılanlara her gün iki çocuk beyni yedirilirmiş. Sıra demirci Gave'nin 18. çocuğuna gelince demirci, deri önlü-ğünü bayrak gibi kullanarak arkasına topladığı insanlarla ayaklanıp Dahhâk'i tahttan indirmiş (72/4), Demâven kuyusuna baş aşağı asarak öldürmüştür. Yerine adaletle tanınan Feridûn'u tahta geçirmiştir. Dahhâk-i mârî diye anılır, zulmüyle meşhurdur" (Uludağ, 2021: 211).

*Çeküp ol tig-i Dahhâk'ı kesersin başını nefsin
Yüzün ağ olsun ey ihvân bugün girdin bu meydana (112/4)*

Firavûn: "Eski Mısır hükümdarlarına verilen bir isim olmakla birlikte şiirlerde, Mûsâ'nın devrinde yaşayan, bütün uyarıları, ilâhi mucizeleri hiçe sayan, zâlimliğinin yanında ilahlık iddiasında bulunan hükümdardır" (Pala, 1989: 173). "Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında zalim, inatçı, kibirli ve gururlu gibi menfi vasıflarla öne çıkan Firavun, genellikle Mûsâyla anılır. Firavûn, Divân şiirinde kötülük ve şer sembolüdür. Firavûn'un Musa'yla olan mücadelesi ve mağlubiyeti sık zikredilen beyitler arasındadır" (Tökel, 2000: 353).

*Tutup Mûsî gibi elde 'asâyı
Sürüp Fir'avn'ı Kakhârim sen oldun (57/7)*

Sağırzâde Hâfız Ağa: "IV. Murat döneminden itibaren Doğu ve Güneydoğu Anadolu, çete başı kimliğindeki derebeyi ailelerinin denetimindeydi. Bu dönemde Eğin-Kemah yönetimi, Eğin Beyleri adıyla anılan Sağırzâdeler'in elindeydi" (İlbak, 2010: 236). "Eğin voyvodaları içinde Kemah Beyleri olarak ün yapmış bulunan Sağırzâdeler önemli yer tutar. Bu aileden gelenler Kemah, Gercaniş, Kuruçay, Eğin kazalarının voyvodalığı görevinde bulunmuşlardır" (Arıkan, 2001: 21). Şair, Divân'da Sağırzâde ailesinin cömertliklerini anlatıyor.

*Kemahlı pek sehî ni'met-i nânı
Sağır-zâdelerin açıktır hânı
Anda Hâfız Ağa ol güzel cânı
Da'veti dükenmez oldı gel yetiş (46/5)*

Kisrâ: "İran hükümdarlarının ünvanıdır, ilk kez Nûşirevan için kullanılmıştır. Kendisinden sonra gelen hükümdarlara lâkap olmuştur. Peygamber efendimiz Kisrâ zamanında dünyayı teşrif etmiştir" (Pala, 1989: 302).

*"Aldı Kisrâ askerini kasdı kanım dökmede
Çekdi Mansûr gibi dâra dârı mest berdârı mest" (9/2)*

Nemrûd: "Bâbil ülkesinin kurucusu sayılan ve Bâbil Kulesi'ni yaptıran efsanevî kral. Semavî dinlerin kutsal metinlerinde ve Kur'ân'da menkıbesi anlatılan zulmüyle meşhur hükümdar. İran kralı Dahhâk olduğu iddia edilir" (İlbak, 2010: 171). Putları kırdığı için veziri Azer'in oğlu İbrahim'i ateşe attirmiştir. İbrahim'i ateşe attikten sonra ateşin gülbahçesine dönmesi mucizesine rağmen iman etmemiştir. Bunun üzerine Tanrı Nemrûd'u cezalandırarak başına bir sivrisineği musallat etmiştir. "Rivayete göre burnundan giren bu sinek beynini kemirmiş. Bundan rahatsız olduğu için etrafı pamukla çevrili bir tokmakla başını yavaş yavaş tokmaklattırmış. Birgün tokmakçı, pamuğun içine bir gürz koyup başına vurmuş ve onu öldürmüştü" (Kardaş, 2019: 1273). Edebiyatta Nemrud'un daha çok Hz. İbrahim'le ilişkisi anılır. Tuhfetü'l-uşşâk'ta Hz. İbrahim'i ateşe atması ve ateşin gülbahçesine çevrilmesi mucizesine telmih yapılır:

*"Cedd-i İbrahîm'i bir gör atdı Nemrûd âteşe
Berdî selîm oldı ana nâr da hoş gülşen de hoş" (43/2)*

"İnsan nefsi, inkârıyla meşhur Nemrûd gibi yaratıcıyı inkâr meyillidir. Tasavvufun nihâî hedefi bu red ve inkâr eğiliminde olan nefsi islah etmek ve nefsi-i mutmainne mertebesine yükseltmektir" (İlbak, 2010: 171).

*"Koğup Şeddâd'ı Nemrûd'ı içerden
Bu nefsimden haberdârim sen oldun" (57/3)*

Rüstem: "Zâl'in oğlu olarak bilinen, pehlivanlığıyla kaba gücün sembolü olan ve efsanevî simurg kuşunu beslediğine inanılan İran'ın ünlü kahramanı. Genellikle babası Zâl ve dedesi Sam'la birlikte zikredilir" (Tökel, 2000: 247). *Rüstem-i Dâstân*, *Rüstem-i Zâl*, *Pûr-ı Zâl-i Zer*, *Pûr-ı Destân*, *Tehemten* vb. sıfatlar hep onun içindir. Klâsik şiirde kahramanlık, acı, kuvvet ve yenilmezlik sembolü olarak çok kullanılır. Atı ve hilesiyle hatırlanır. Tasavvufî anlayışta ise salikin iradesini temsil için kullanılır.

*Gelemez kasdımıza erlik ile cân gelemez
Tuyamaz kahrımıza merd-i firâvân gelemez
Giremez cengimize Rüstem-i devrân gelemez
Tig-i 'uryânıma karşı fil-i tûman gelemez
Didiler mülk-i dile bir şeh-i hûbân gelecek (61/2)*

Sultan 'Aziz: 1861 senesinde I. Abdülmecid'in ölümünün ardından Osmanlı tahtına çıkmış ve Sultân Aziz diye anılmıştır. "Mevlevî, hattat, pehlivan, bestekâr ve Arapça'yla Farsça'ya vâkıf olan Sultan Aziz, Batı musikisi hayranlığını saraydan çıkarmaya çalışmıştır. Abdülaziz, kendi zamanına kadar hiçbir Osmanlı Padişahının yapmadığı ve 1950 yılına kadar da hiçbir Türk Devlet başkanının yapamayacağı bir diplomasinin mimarındır" (İlbak, 2010: 163). Leblebici Baba'nın Sultan Aziz'e derin saygısı, sevgisi vardır. Divân'ında ona can-ı gönülden duâ eder:

*Sultân 'Aziz'e de kılalım du'â
Hîle-i 'adûdan hıfz ide Hudâ*

Şeri'at ahkâmın eylesün edâ
Cümle gazâlarda Hak itsün nusret (10/4)

Sultan Melik (Mengücek Ahmet Gazi): XI-XIII. yüzyıllarda Erzincan, Kemah, Divriği ve Karahisar şehirlerinin olduğu bölgeyi idare eden Mengüçlüler Beyliği'nin sultanlarından. Asıl adı Ahmet Gazi'dir. Büyük bir savaşçı olmanın yanı sıra dini bir şahsiyettir. Oğuz boy-larından olan Ahmet Gazi, Türk ve İslâm dünyası yolunda büyük mücadeleler vermiştir. Erzincan ve Kemah civarında kendi beyliğini kurmuştur. "Mengüçlüler, Malazgirt Savaşı'nda Artuk, Saltuk ve Danişmend beyleriyle birlikte Alparslan'ın yanında yer aldılar" (Tuygun, 2001: 14-15). Erzincan'ın Kemah ilçesinden geçen Karasu kıyısında sekizgen bir plan üzerine inşa edilmiş Melik Gazi Türbesi'nin içinde bulunan sandukasında mumyalanmış bir şekilde yüzyıllardır yatmaktadır. "Evliya Çelebi, türbeyi *Melik Gazi Sultan* adıyla anar ve onun bir ziyaret yeri olduğunu yazar. Günümüzde de ziyaret edilen türbe, daha çok *Sultan Melek Türbesi* olarak ünlenmiştir" (İlbak, 2010:172-173). Türbenin girişinde "dünya durdukça o Mengücek Gazi tarafından aydınlanacaktır" yazılıdır.

Ziyâret eyledik Sultan Melik'i
Mevlâm kabul itsün cümle dileği
Tecellî dönderir çarh-ı felegi
Ordaki ihvânlar güldü gel yetiş (46/3)

Şeddâd: "Hüd peygamber zamanında yaşamış olup Yemen'deki Âd kavminin hükümdarıydı. Zamanında birçok yapılar, bentler inşa ettirmiş ve kibirlenerek tanrılık iddiasında bulunmuştur. Bunu ispat için Suriye'de Bâğ-ı İrem denilen bir bahçe ve içine saray yaptırmıştır. Bu bahçe ve saray o derece güzel ve kıymetli taşlarla yapılmış ki Şeddâd halkına, buranın Cennet'ten daha güzel olduğunu söylemiş. Bahçenin yapımı bitince Şeddâd ordusuyla birlikte oraya giderken yolda helâk olmuş. Rivayete göre önce Şeddâd ölmüş, sonra ordusu ve yaptırdığı Bâğ-ı İrem yok olmuştur" (Pala, 1989: 461). Klâsik şiirimizde Şeddâd, Firavûn ve Nemrûd gibi olumsuz özelliklere sahip olan kötü şahsiyetlerle birlikte zulmün sembolü olarak konu edilir.

"Koğup Şeddâd'ı Nemrûd'ı içerden
Bu nefsimden haberdârım sen oldun" (57/3)

Zâl: Şehname kahramanlarından Rüstem'in babası. "Zâl kelime olarak *koca, ihtiyar ve aksakallı* manasınadır. Zâl doğduğu zaman saç, kaşı, kirpikleri bembeyaz olduğu için bu adla anılır. Babası Sam, onun bu şekilde doğuşunu uğursuzluk sayarak götürüp Elburz dağına attırılmıştır. Zâl'ı burada büyüten Simurg ona Destan adını verir. Yıllar sonra rüyasında oğlunu gören Sam, onu aramağa çıkar ve bir dağın tepesinde Simurg'un yuvasında bulur. Tanınmış bir kahraman olan Zâl, Kabil padişahı Rûdâbe'yle evlenir ve Rüstem bu kadından doğar. Babasından dolayı *Rüstem-i destan* veya *pûr-i Zâl* denir. Divân şairleri de Zâl kelimesiyle daha çok ihtiyar, yaşlı geçgin anlamlarını kasdetmişlerdir" (Tökel, 2000: 267). Divân'da memdûhun bu özelliğine ve gücüne gönderme yapılarak övülür.

Turmaz aslâ dîn yolunda rûz u şeb eyler gazâ
Zâl Rüstem cengi kurmuş kim girer meydanına (88/3)

Mutasavvıf Kişilikler

Abdülkâdir Geylânî: Tasavvufi oluşumlar içinde en çok müntesibi bulunan tarikatlardan biri olarak bilinen Kâdirîlîğin kurucusudur (Ulu-dağ, 2019: 975). "Kâdirîlîğin kurucusudur. Soyunun Hazreti Ali'ye dayandığı ve *şerif* olduğu söylenir. Ebu'l-Hayr Muhammed vasıtasıyla tasavvuf yoluna girmiştir. Bir süre tefsir, hadis, fıkıh ve kıraat gibi ilimler okutmuş, sonrasında inzivaya çekilmiştir. Bağdat ve Kerh harabelerinde 25 yıl riyâzat ve inziva hayatının ardından kendisine şeyhlik hırkası giydirilmiştir" (Yılmaz, 2012: 240-241). Kurduğu tarikat ve fikirleri, Endonezya'dan Kuzey Afrika'ya, Sibiryâ'ya kadar geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Türkçede Geylânî olarak şöhret yapmış fıkıh ilminin önde gelen âlimlerindedir.

Hakk yolına gider Hak olan velî
'Abdülkâdir oldı tarikat gönli
Ca'fer-i Sâdikla Cüneyd bir kullu
Hasan-ı Basrîden edâlar olsun (79/8)

Bahâeddin Nakşibendî: Nakşibendîğin kurucusudur. "Mürşidi Emir Külâlî'nin yanında tarikat erkân ve adâbını öğrendi. Rüyasında Gücdevânî'nin ruhaniyetine intisab ederek Üveysî lakabını aldı. Tasavvuf yolunda yaptığı en önemli değişiklik cehrî zikirden hafî zikre geçiştir. Buharâ ve çevresinde Hâce-i belâ-gerdân, Anadolu'da Şah-ı Nakşibend olarak şöhret buldu" İlbak (2010: 103-104). Edebiyatta; tarikat büyüğü, keşif ve keramet sahibi olarak ve manevi büyüklüğü münasebetiyle işlenir. Şair, "*Semsi Hayâlîyem Nakşîdir yolım*" (68/5) diyerek Nakşibend olduğunu açıkça söyler.

Nakşibend Velî'den almışam destûr
Üveys-i Karenden yolımız besdir
Habîbullâh bize Cemâlin göster
Habîbin cemâlin görenler gelsün (80/5)

Cafer-i Sâdik: "Medine'de doğan Ca'fer es-Sâdik'ın soyu baba tarafından Hz. Ali'ye, anne tarafından da Hz. Ebu Bekir'e ulaşmaktadır. Hadis, tefsir, fıkıh, akaid, cedel, lugat ve tarih gibi alanlarda yoğun bir faaliyetin görüldüğü, değişik fikir ve görüşlerin firkalaşmayı meydana getirmeye başladığı II. (VIII.) yüzyılda İslâmî konulardaki düşüncelerini daha topluyucu bir tarzda ortaya koymuş, bununla birlikte sapık firkalarla mücadele etmekten de geri durmamıştır. Bu sebeple çağdaşlarının takdirini kazanmış, ancak çeşitli zümreler onun farklı meziyetlerini ön plana çıkarmışlardır" (Doğruel, 2019: 210).

*Hasan-ı Basrî yolu Ca'fer-i Sâdık tâze güli
Bağdâdî Velî imâm Kâzım Rızâ geldi (121/5)*

Cüneyd-i Bağdâdî: “Bağdad'ta dünyaya gelen Cüneyd, ipek ticaretiyle uğraştığından Hazzâz lakabıyla bilinmektedir. Babasının camcı olması münasebetiyle, *Kavarîrî* yahut *Zeccâc* lakaplarıyla da anılır. Küçük yaşlarından itibaren tasavvufa meyli olan Cüneyd, çocuk yaşta eğitime başlayıp dönemin bilginlerinden hadis, sûfilerinden ise tasavvuf eğitimi aldı. Devrinde bütün mutasavvıfların önderi olarak tanındı. Asrının Kutb'uydu. Otuz kere yaya olarak hacca gitti” (Pala, 1989: 108). Nasihat ve kerametleri birçok eserde anlatılmıştır. Divân'da Cafer-i Sâdık ve Cüneyd-i Bağdâdî, Abdülkâdir Geylânî ve Hasan Basrî'yle birlikte anılır:

*Hakk yolına gider Hak olan velî
'Abdülkâdir oldı tarîkat gönli
Ca'fer-i Sâdık'la Cüneyd bir kulı
Hasan-ı Basrî'den edâlar olsun (79/8)*

Hacı Bektaş-ı Velî: “Horasan Erenleri'nin Kalenderiyye akımına mensup sûfilerindendir. 13. yüzyılda Cengiz istilâsıyla Anadolu'ya gelen Yesevî, muhtemelen Hayderî dervişlerinden biridir. Ahmet Yesevî tarafından eğitilmesinin ardından kendisine halifelik alâmetleri olan cihâz-ı fakr (taç, şamdan, seccâde, sofa ve alem) verilmiş ve beline tahta kılıcı kuşanarak Diyâr-ı Rûm'u irşad etmesi için gönderilmiştir. İlk olarak Mekke'ye giderek burada hacı olan Bektaş, ardından Necef ve Kerbelâ'yı ziyaret ederek Anadolu'ya gelmiştir. O, avucundaki yeşil benle Hz. Ali'nin kendi bedeninde tecelli ettiğini belirten Anadolu'nun en büyük evliyâsı konumuna yükselmiştir” (Kolbaş, 2016: 215–217).

*“Hakkiledir cümle işim külâhî başım
Hacı Bekdâş öz kardaşım Şemsi Hayâl Baba geldi” (121/8)*

Hallâc-ı Mansûr: “Adı Hüseyin olduğu hâlde İran'da ve Osmanlılarda *Mansûr* ve *Hallâc-ı Mansûr* şeklinde anılmıştır. İran'ın Tûr kasabasında doğmuştur. Babasının mesleğinden dolayı *Hallâc* olarak tanınmış, Basra'ya yerleşmiş, orada evlenmiştir. Tasavvuf yoluna genç yaşta giren Mansûr, zühd ve itikâfla kısa sürede ilerlememiştir” (Pala, 1989: 204). “Vaazlarıyla halkın ve aydınların teveccühüne mazhar olmuş, ondan etkilenerek Müslüman olanlara *Mansûrî* denmiştir. Bağdat'ta açıkça Hak yolunda canını fedâ etmek istediğini, kanının dökülmesinin halk için helâl olduğunu ilân etmiştir. Bu sözleri halk ve ulemâ arasında huzursuzluk yaratmıştır. Bazıları onun sihribaz, şarlatan veya deli olduğunu ileri sürerken, bazıları kerâmet sâhibi bir velî olduğunu söylemiştir. Aleyhindeki faaliyetler artınca hapse atılmıştır. Nihâyetinde sahte kerâmetler gösteren bir hokkabaz olduğu gerekçesiyle önce kırbaçlanır, burnu, kolları ve ayakları kesildikten sonra idam edilir. Baş kesilerek Dicle üzerindeki köprüye dikilen Mansûr'un gövdesi yakılarak külleri nehrin sularına savrulmuştur. Öldürülmesi hakkında, *ene'l-Hakk* sözüyle ulûhiyyet iddiasında bulunduğu, haccın farzıyetini inkâr edip yeni bir hac anlayışı ortaya koyduğu şeklinde iddialar ileri sürülmüştür” (Arslan, 2019: 169–170). Edebiyatımızda şairler tarafından çok kullanılmıştır. “Ene'l-Hak” (30/3) ve “Vahdet-i Vücûd” düşüncesinin söz konusu olduğu beyitlerde zaman zaman Hallac'a da vurgu yapılır.

*Mest olup girmiş yola çok âşık-ı bîçâreler
Mansûr'u çekirdi dâra emr u fermânın senin (111/2)*

Hasan Basrî: “Basra halkının şeyhi, İmamı” ünvanlarıyla anılan Hasan-ı Basrî önde gelen mutasavvıflardandır. Tarikat silsilelerinde önemli yer tutar. Basra zühd mektebinin kurucusudur. Hz. Ali'nin hilafeti döneminde Basra'da öğrenci yetişirdi ve ilimle uğraştı. Dünya malına değer vermez, elindekini daima paylaşırdı. Birçok sahâbeden hadis rivayet eden Hasan Basrî, tabîinin en faziletlilerindendir.

*Hasan-ı Basrî yolu Ca'fer-i Sâdık tâze güli
Bağdâdî Velî imâm Kâzım Rızâ geldi (121/5)*

Hayyât Vehbî (Terzi Baba): Nakşibendî-Hâlîdî şeyhi. Asıl adı Muhammed Vehbî'dir. Osmanzâde Hüseyin Vassâf, Sefine-i Evliyâ'da (2006: II/331); “Babasının ve annesinin isteğiyle, geçimini sağlamak için terzilik san'atına başlamış ve bu sebepten *Terzi Baba* diye meşhur olmuştur” der. “Mesleğinin terzilik olması vechiyle *Terzi Ağa*, *Terzi Baba* veya *Hayyât Vehbî*, uzun boylu olması hasebiyle de *Uzun Terzi*, *Uzun Terzi Ağa* diye bilinir. *Gavs-ı A'zâm* ve *Üveysî* sıfatlarıyla da tanınmıştır” (Er, 2018: 14). Aşçı Dede, Hatirât'ında (2006: I/344, IV/1737), “Terzi Baba'nın ümmî olduğunu, ancak kendisine vehbî olarak ledünnî ilimlerin verildiğini, bu sebeple kendisine *Vehbî* denildiğini” belirtmektedir. Kırk yaşlarında iken Abdullah Mekki'ye intisap edince şöhreti Erzincan, Erzurum, Gümüşhane, Bayburt ve Sivas yörelerinde yayılmış, menkıbeleri günümüze kadar ulaşmıştır. 1848'de Erzincan'da kolera salgınında ölmüştür. “Hâlîdiyye tarikatının Erzincan ve çevresinde yayılmasını sağlayan Terzi Baba, Fehmi Efendi'yle Mehmed Rüşdi'den başka Süleyman Efendi, Abdülbâki Baba, Abdüssamed Efendi, İrşâdî Baba gibi birçok halife yetiştirmiştir. Terzi Baba'nın dinî-tasavvufî konuları işlediği *Kenzü'l-fütûh* adlı bir eseri bulunmaktadır” (Albayrak, 2011: 40/521–522).

Şems-i Hayâlî, Hayyât Vehbî'ye gönülden bağlıdır. Ona karşı sevgisi, saygısı, hürmeti sonsuzdur. Tuhfetül-üşşâk'taki mevcut şiirlerinde Hayyât Vehbî'yi mürşid-i kâmil olarak nitelemiş, hayatını mürşidine ve tasavvufa vakfetmiştir:

Şiirlerinde mürşidi Hayyât Vehbî'nin âriflikte yek-dâne olduğunu (1/5), kendisinin elinden tuttuğunu (3/11), Hastalığında ancak mürşidinin kuracağı yolla şifa bulacağını (4/8), O'nun mekânının ve çehresinin mest edici olduğunu (9/8), Hayyât Vehbî'nin yoluna gittiğini (13/5), Allah aşkıyla yaptığı irşaddan tüm insanlığın nimetlendiğini (28/7), kendi söylediklerinin, mürşidinin söylediklerinin yanında hiç olduğunu (37/7), kendisinin, hikmet ilmene yönelik söylediklerinin; mürşidinin söylediklerinin kârı (55/7), tüm gayretinin mürşidinin eteğine tutunmak olduğunu (88/8), Vehbî Hayyât'ın bir ilim deryası olduğunu, kendisinin de bu denize daldığını (90/8), zamanın Hızır'ının mürşidi olduğunu (100/10), Hayyât Vehbî'nin Erzincanlı olduğunu (102/2), Hayyât'ın yolunun Veys-i Karanî kulu gibi Nakşibendî olduğunu (121/7) vb. birçok hususta, sözü Hayyât Vehbî'ye getirerek mevzu yapar.

*Ey Hayâlî Şems virdin 'ilm-i hikmetden haber
Mürşidin Hayyât Vehbî vir hemân kârın mı yok (55/7)*

İmam A'zam: Hanefî mezhebinin kurucusudur. "Adı Nu'mân olan İmam, Kûfe'de doğmuştur. Bilgisi, zekâsı, zühd ve takvâsı ileri derecededir. Ka'be ziyareti ve hac konusu hakkındaki görüşü nedeniyle adından söz edilir" (Uludağ, 2021: 220). Şems-i Hayâlî; Bağdâd'da vefat eden İmâm-ı Azam'ın ölümüne telmih yaparken; şeyhinin ölümünü de İmam-ı Azam'ın vefatıyla özdeşleştirerek anlatıyor. *Hayyât Vehbî*'yi "Gavs-ı A'zam"dır diyerek övüyor ve cenazesinde ölümüne duyulan üzüntüyü, acıyı anlatıyor.

*'Arşın diregidir Gavs-ı A'zamı
Destinden içürdi âb-ı zemzemi
Sanki göçürmüşik İmâm A'zamı
Çâr mezhepde ehl-i îmân ağıladı (100/9)*

Üveys-i Karen: "Tâbiîn'in büyüklerindedir. Peygamberimizin zamanında Yemen'in Karen köyünde yaşayan Veysel Karani, Peygamberi görmek için Medine'ye gelmiş fakat annesinin tembihi sebebiyle, Peygamberi evde bulamayınca hâne-i saadetine teşrifini beklemeden Karen'e geri dönmüştür. Peygamberimiz eve dönünce onun kokusunu duymuş ve hırkasının ona verilmesini vasiyet etmiştir" (Kılınç, 2017: 494). "Peygamberimizi görmeden iman etmesi ve ona olan sevgisiyle bilinir. Hakkında birçok menkıbeler vardır. Hz. Ali'nin askerleri arasındayken hicretin 37. yılında şehid olmuştur" (Pala, 1989: 514). Leblebici Baba; *Nakşibendi Velî'den izin almışım, Mürşidimin terbiyesi ve yöntemiyle Üveys-i Karen yolculuğumda yeterlidir. Allah'ın sevgilisi (lütfeyle) bize yüzünü göster. Allah sevgilisi Habibullah'ın cemâlini görenler gelsin der.*

*Nakşibend Velîden almışam destûr
Üveys-i Karenden yolımız besdir
Habîbullâh bize Cemâlin göster
Habîbin cemâlin görenler gelsün (80/5)*

Edebî Kişilikler

Fehmî Efendi: Terzi Baba'nın önemli halîfelerinden biri sayılan Fehmi Efendi'nin, Terzi Baba'nın vefatından sonra tarîkatın başına geçtiği anlaşılmaktadır. Aşçı Dede Hatîrât'ında (2006: 1/344); "*Terzi Ağa hazretlerinin vefatından sonra halîfe ve bazı ileri gelen mürîdânın müşahedelerine ve ifadelerine göre Fehmi Efendi hazretleri yerlerine halîfe olmuştur. Yani Allâhu a'lem makâm-ı gavsîyyet onlara intikal etmiştir*" diye bahseder. Fehmi Efendi'nin "Erzincanî nisbesinden dolayı ve onun hakkında gelen rivayetlere dayanarak Erzincanlı olduğu düşünülmektedir. İlme önem veren bir ailede doğmuş, küçük yaşından itibaren dinî ilimlere ve tasavvufa yönelmiş ve Terzi Baba'ya intisap etmiştir. Kısa sürede riyazetini tamamlayarak tarikat icâzeti almıştır. İlmî ve irfanî hizmetlerinin yanı sıra Osmanlı ordusunda gösterdiği fedakârlık ve cesaretiyle de öne çıkan Fehmi Efendi; hac vazifesini yerine getirmek için üç defa Hicaz'a gitmiştir. Üçüncü defa hacetmek üzere Hicaz'a giden Fehmi Efendi, Arafat'tan Mekke'ye döndükten sonra rahatsızlanmış ve yaklaşık bir ay süren bu rahatsızlık neticesinde vefat etmiştir" (Aslan, 2018: 72–83).

*Zâhid tarıldın mı o şâh-ı kerem
Zan itme ki her kişiye nökerem
Şâhin pençesinde gizlü şikâram
Fehmî'sinin meydânına maşallah (92/10)*

Fuzûlî: XVI. Yüzyılda yalnızca Azerî Edebiyatının değil, Türk Edebiyatının en tanınmış birkaç şairinden biri sayılan Fuzûlî'nin asıl adı Mehmed'dir. Fuzûlî, Oğuz boylarının bir kolu olan Bayat aşiretine mensuptur. Küçük yaşlardan itibaren şiir yazmağa başlamış önceleri aşk konulu şiirler yazarak kendisini tanıtmıştır. Fakat şiirlerinin bilimden yoksun olmasını istemediği için bütün aklî ve naklî ilimleri öğrenmiştir. Fuzûlî sıkıntılarla dolu geçen hayatında kendi kendini yetiştirmiş bir şairdir. Arap, Fars ve Türk dil ve edebiyatlarını, zamanının bütün geçerli ilimlerini okumuş, öğrenmiştir. Kaynakların Fuzûlî'den bahsederken *Mevlânâ* diye anmalarından ve eserlerinden O'nun âlim bir şair olduğu anlaşılmaktadır.

*"Ol Fuzûlî atdı ger bin tağı bir tırnağ ile
Bu Hayâlî Şemsî bend itti anı erkân ile" (87/8)*

Hâfız Rüşdi: Terzi Baba'nın önde gelen halîfelerinden Hacı Hâfız Efendi, Erzincan'ın önemli âlimlerindedir. "Battâl Hocaşâde lakabıyla meşhur olmuştur. Tasavvufî ve ilmî kişiliğiyle dikkat çeken Hâfız Efendi, Türkçe'nin yanında Arapça ve Farsça dillerini de çok iyi bilip kullanmaktadır" (Aslan, 2018: 59–60). "Hâfız Efendi, Erzincan ulemâsı arasında Terzi Baba'ya ilk intisap edenler arasında bulunması, o dönemde halkın nazarında Nakşibendî-Hâlidî koluna olan ilgiyi artırmıştır. Tasavvufî ve ilmî kişiliğinin yanında şairlik yönü de olan Hacı Hâfız Efendi, Terzi Baba'nın yazmış olduğu Kenzü'l-fütuh adlı eseri Miftahü'l-kenz ismiyle nazma çevirmiş ve eserin sonuna kendi münacatını ekleyerek neşretmiştir." (Aslan, 2018: 59–61).

*Kenzü'l- Fütûh adlu risâle açdı
Kendü vicdânından gevherin saçdı
Anı tanzîm itdi Hâfız Rüşdi
Hâceşâde 'irfânına maşallah (92/5)*

Hilmi Efendi: Aşçı Dede'nin Hatîrât'ında (2006: 1/493–494) bildirdiğine göre; "Erzincan'ın şair ve ulemâsından bir zattır. Şeyh Fehmi Efendi zamanında (1284/1867) açılan dergâhın tarihi için "Dergâh-ı Şerîfin Kûşadına Tarih" başlıklı bir tarih şiiri yazmıştır." Aşçı Dede bu

şiiirin tamamına “Hatırat”ında yer vermiştir (I/494). Hilmi Efendi, aynı zamanda Şems-i Hayâlî'nin Divânını tashih edip yazıya geçiren kişidir. “Terzi Baba Hazretlerinin vefatından sonra Erzincan'a gelmiş ve ikamet etmiştir. Terzi Baba Hazretleri'yle Leblebici Baba'yı şiirlerinde anlatmaya çalışmış ve Leblebici Baba'yla görüşmüştür” (Er, 2018: 132). “Okur-yazar olmayan ancak ümmî bir şair olan Leblebici Baba şiirlerinin bir kitapta toplanması için, dostlarından Erzincan ulemasından ve şuaradan Hilmi Efendi'ye ricada bulunarak şiirlerinin bir divanda toplanmasını talep etmiştir.” (İlbak, 2010: 10). Bu eserin toplanmasını ve hazırlanmasını Hilmî Efendi, kendi takrizlerini de ekleyerek üstlenmiştir.

*Buldı hitâmı Hilmiyâ dîvâne-i Şemsî Hayâl
Nâmı ana târih-i cevherî Tuhfetü'l-'Uşşâkımız (118/8)*

Mevlâna: “Büyük sûfi, şair ve âlim Mevlânâ Celâleddin bugünkü Afganistan'ın kuzeyinde bulunan Belh şehrinde doğmuştur. Ailesiyle birlikte Belh'ten göç etmiş, Nişâbûr ve Bağdat'a uğrayarak hac görevini yerine getirdikten sonra Şam üzerinden Anadolu'ya geçmiş, Konya'ya yerleşmiştir” (Karaismailoğlu, 2005: 17). “Mevlâna dini ilimleri babası *Sultânü'l-Ulemâ* Bahâeddin Veled'den almış; ancak babasının ölümü üzerine halifesi Tirmizli Seyyid Burhaneddin onun tasavvufî eğitimiyle meşgul olmuştur” (Hidayetoğlu, 2005: 21–23). 642 yılında Şems-i Tebrizî'yle tanışan Mevlâna vaaz ve nasihat işlerini bırakarak Şems'in hizmetine girmiştir. Büyük bir cezbeyle kapılan Mevlâna, Şems'in öldürülmesinin ardından kendisine Selâhaddîn-i Zerkûb'u hemdem edinmiş, Selâhaddîn'in vefatının ardından ise Çelebi Hüsameddin'i hemdem ederek onun ricasıyla *Mesnevî* adlı şaheserini yazmaya başlamıştır. Tasavvuf alanında önemli ve eşsiz eserler yazan Mevlâna 672 yılında ölmüştür. Şems-i Hayâlî bir beyitte Mevlânâ'yı ve ney'ini hatırlatarak; “neyin sadası benden çıkar ama dünya halkı bunu işitmez mi? Yâ Rab! Ben Mevlânâ'nın neyi gibiyim, meded kırmassınlar” diyerek Allah'a yalvarır.

*“Sadâ-yı ney çıkar benden cihân halkı işitmez mi
Ney-i Mevlânâyam sakla meded kırılmasın yâ Rab” (6/6)*

Nesimî: “Bağdat'ın Nesim nahiyesinde doğmuştur. İmamüddin lakabı ismi yerine geçecek kadar kabul görmüştür. Asıl şöhretini Fazlul-lah-ı Hurufî'ye intisap ettikten sonra kazanmıştır. Düşünce, inanç ve heyecanlarını şiir yoluyla ifade etmiş, ateşli ve coşkulu sözler söylemiştir. Şiirlerinde lirik, samimi bir dil kullanmış, tasavvuf ve hurufîlik terimleri dışında dili açık ve anlaşılır olmuştur. Nesimî Anadolu'ya da gelmiş fakat fikirleri gerekçesiyle burada yer edinememiştir. Hatta Hacı Bayram-ı Veli'yle görüşmek istemiş fakat huzura kabul edilmiştir. Ölümü, Hallac-ı Mansûr gibi inancı sebebiyle olmuştur. Bu nedenle *Şâh-ı şehîd* olarak bilinmektedir” (Gerek, 2020: 51–52). Şems-i Hayâlî aşağıdaki şiirlerinde Nesimî'nin derisi yüzülerek öldürülüşüne atıfta bulunmuştur:

*'Aşkın şarâbını içüp mest oldım
Kırklar meclisinde kemer-best oldım
Nesimî teg bir soyulmuş post oldım
Felek savurmuşdur yile derdimi (103/2)*

Bilgin Kişilikler

Eflâtun (Felâtun): Sokrat'ın öğrencisi, Aristo'nun hocası olan Yunanlı filozof. “Milattan 430 sene önce Ekine adasında doğdu. Asıl ismi *Aristoklis*'tir. Geniş omuzlu manasına *Platon* denildi. Grekçeden yapılan tercüme döneminde Eflâtun olarak anılmıştır. İslâm felsefesi üzerinde önemli etkileri olan Eflâtun, Mısır'da eğitim gördükten sonra Yunanistan'a dönerek, düşünce tarihine akademi olarak geçecek okulu kurmuş, ömrünü buna adanarak kitaplar yazmış, birçok öğrenci yetiştirmiştir” (Zavotçu, 2006: 149). Eflâtun, “Türk Edebiyatında akıllı ve hikmet sahibi oluşu, görüşlerindeki zarâfet ve isabetiyle anılmış, iyi tedbirin sembolü olmuştur” (Tökel, 2000: 423).

*Bizi sen eyle ehlu'llaha makrûn
Oların himmetiyle eyle memnûn
Onalmaz yaramız olsa Felâtun
Hemân senden irişe 'avn ü i'tâf (52/4)*

Lokman: “Halk geleneğinde değişik kişiliklerle karşımıza çıkan tarihî bir şahsiyettir. Kur'an-ı Kerim'de adına bir sûre mevcuttur (Hoşab, 2017: 258). Kur'ân-ı Kerim'de kendisine Allah tarafından hikmet verildiği bildirilen, bu sebeple Lokmânü'l-hekîm olarak bilinen peygamberliği tartışmalı din büyüğüdür. “Edebiyatta hikmetin ve tabâbetin sembolüdür. Hikmet, felsefenin yanında hekimlik anlamına da geldiği için, halk arasında sadece hekim olarak bilinir ve Kaf dağı'nın ortasında gizli ilimler ve ilâç öğrenerek insanlara şifa dağıtan biri olarak tanınır” (İlbak, 2010:101). Bir nebî veya velî olduğu ihtilâflı; ancak çoğunluğun tercihine göre hekim bir şahsiyettir. Maddi yaraları iyileştirebileceği, manevi detlere çare bulmakta aciz kalacağı şiirde işlenen temalardandır. “Klâsik dönem şairleri, Lokman'ı hikmet sahibi kişiliğinin yanında hekimliğiyle de zikretmişlerdir. Şairler, onun ancak bedenî hastalıklara şifâ bulabileceğini, ancak aşk derdine çare bulamayacağını söyleyerek kendilerini onunla kıyaslamışlar ve aşk alanında kendilerinin daha mahir olduklarını belirterek üstünlüklerini dile getirmişlerdir” (Tökel, 2000: 427). Leblebici Baba; *Eğer derman arıyorsan Lokman hekime tabi ol; maneviyat için bir çare arıyorsan kâmil bir mürşide bağlan* diyerek Hz. Lokman'ı ve Hayyât Vehbî'yi çare olarak işaret eder.

*Gelin bugün bu meydâna kıyan kimdir görün câna
Kesilür bunda çok başlar ulaş bir kâmil insâna
Eger dermân arar isen yetür kendüni Lokmân'a
Meşâyhiden meded iste çıkasın sen de seyrâna (19/4)*

Sonuç

Klasik Türk Şiiri'nde meramın anlatılması ve hissiyatın okuyucuya yansıtılması hususunda; mefhumların somutlaştırılmış en belirgin örnekleri farklı özellikleriyle kendilerine edebî eserlerde yer bulmuş tip ve şahsiyetlerdir. Tarihî, mitolojik, dinî, efsanevî vb. edebî hüviyeti olan bu kişilikler edebiyat geleneği içinde çokça zikredilmiştir. Tipler ve kişilikler konusunun, toplumun genel yapısı içerisinde ele alınıp incelenmesi neticesi, özellikle edebî eserlere akseden biçimiyle edebiyatta yeni açılımlara kaynaklık ettiğini görmekteyiz. Belirgin davranışları temsil eden tipler, edebî eserlerin oluşumunda dönemin edebi anlayışına ışık tutmaktadır. Basmakalıp davranışları değil de değişen davranışları ele alarak sergileyen şahsiyetler ise dönemin sosyal yaşantısı içerisinde özellikle dini yaşamın şekillenmesinde önemli bir yer tutmaktadır. Konunun anlatımı ve içeriğine uygun olarak örneklemelerle ele alınan kişilikler; özellikle tasavvufî, dinî, tarihî bir konu işlenirken, o konunun önemini etkili bir şekilde okuyucuya aktarmada, anlatımı kuvvetlendirmede, anlama güç katmada, inandırıcılığı artırmada edebî eserlere pozitif katkı sağladığını söylemek mümkündür.

XIX. Yüzyılın ümmî divan-tekke şairlerinden Erzincanlı Şems-i Hayâlî şiiirlerinde "Şems-i Hayâl, Hayâl-i Şems ve Hayalî Şems-i Nakşî" gibi mahlaslar kullanmıştır. Daha ziyade yakın çevresi tarafından tanınan bir şairdir. Leblebi satarak geçimini sağladığı için Leblebici Baba olarak ün kazanmıştır. Mutasavvıf bir şair olan Şems-i Hayâlî'nin dinî ve tasavvufî telakkileri ihtiva eden ve tasavvufî bir neşve barındıran şiiirleri coşku doludur. Bilinen tek eseri Tuhfetü'l-uşşâk adını verdiği Divân'ıdır. Bu divan, şeyhini çok seven ve bağlı olan bir müridin hocasına duyduğu saygıyı, sevgiyi, bağlılığı; güzel, yalın bir ifadeyle aktardığı, incelenmeye değer önemli bir eserdir. Şems-i Hayâlî, şiiirlerinde tasavvufu işlemiş ve şiiirlerinin birçoğunda tasavvufî tip ve kişiliklere yer vermiştir. Can-ı gönülden bağlı olduğu mürşidi Hayyat Vehbî, divânında yer alan tüm şiiirlerinde geçen bir kişilik olarak dikkat çekmektedir. Bu çalışmada Erzincanlı şair Şems-i Hayâlî'nin şiiirlerinde geçen tip ve kişilikler tespit edilerek incelenmiştir. Divân'da 24'ü tahayyülî-tasavvurî, 9'u dinî-tasavvufî, 8'i hikâye kahramanı olmak üzere 41 tipe yer verilmiştir. Eserde yer alan kişilik kadrosu ise 23 dinî ve diğer dinî, 10 tarihî-efsânevî, 10 mutasavvıf, 6 edebî ve 2 bilgin olmak üzere toplam 51 sayısına ulaşmaktadır. Bu çalışmanın XIX. Yüzyıl Tekke-tasavvuf şairlerinden Şems-i Hayâlî'nin Divân'ının tanıtımına vesile olması, sayıları kısıtlı olan tip ve kişilik endeksli yeni araştırmalara katkı sağlamasını ümit ediyoruz.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Fikir – E.U.; Tasarım – E.U.; Denetim – E.U., R.K.; Kaynaklar – E.U., R.K.; Malzemeler – E.U., R.K.; Veri Toplama ve/veya İşleme – E.U., R.K.; Analiz ve/veya Yorum – E.U., R.K.; Literatür Taraması – E.U., R.K.; Yazıyı Yazan – E.U.; Eleştirel İnceleme – E.U.; Diğer – E.U., R.K.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemişlerdir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmişlerdir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Concept – E.U.; Design – E.U.; Supervision – E.U., R.K.; Resources – E.U., R.K.; Materials – E.U., R.K.; Data Collection and/or Processing – E.U., R.K.; Analysis and/ or Interpretation – E.U., R.K.; Literature Search – E.U., R.K.; Writing Manuscript – E.U.; Critical Review – E.U.; Other – E.U., R.K.

Declaration of Interests: The authors declare that they have no competing interest.

Funding: The authors declared that this study has received no financial support.

References

- Akkaya, M. (2018). Divân ve Halk Şiirinin Şahıs Dünyası. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(3), 363-380.
- Akkuş, M. (1995). *Nefî Divânı'nda Tipler ve Kişilikler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, FEF Yayınları.
- Akkuş, M. (2000). *Divan Şiirinde İnsan I-Dini Kişilikler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, FEF Yayınları.
- Aktepe, O. (1997). *Leblebici Baba Süleyman bin Abdurrahman, (Şems-i Hayâl), Tuhfetü'l-Uşşâk*, Erzincan: Erzincan Belediyesi Yayınları.
- Albayrak, N. (2011). Terzi Baba. *TDVİA*, 40, 521-522.
- Ali Kemalî (1932). *Erzincan Tarihi*. Resimli Ay Matbaası, T.L. Şirketi.
- Aljbori, H. H. İ. (2022). *Bağdatlı Fahrîzâde Es'ad Divanı'nda Tip ve Şahsiyetler*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü].
- Arkan, Z. (2001). Eğin Kasabası'nın Tarihsel Gelişimi. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 12, 1-64.
- Arslan, V. (2019). *Necâti Bey Divânı'nın Şahıslar Kadrosu ve Ahmed Paşa Divânı'nın Şahıslar Kadrosuyla Karşılaştırmalı İncelenmesi*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Aslan, Ö. (2018). *Erzincan'da Tasavvuf Kültürü ve Nakşibendîlik*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Aslanoğlu, O. (2019). Abdurrahman Aktepe'nin Divânında Geçen Şahsiyetler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(64), 15-34.
- Aşçı İbrahim Dede (2006). *Aşçı Dede'nin Hatıraları, Çok Yönlü Bir Sûfînin Gözüyle Son Dönem Osmanlı Hayatı*, Haz. Mustafa Koç- Eyüp Tanrıverdi, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Aydın, H. (2010). *Cevrî Divânı'nın Tahlili*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Aydoğdu, Eyüp. (2018). *Ahmed bin Hemdem Kethüda Süheylî Divanı'nda Tipler ve Kişilikler*. [Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Düzce Üniversitesi].
- Can, K. (2020). *Ahmed Kuddûsî Divânı'nda Tarihî ve Efsânevî Şahsiyetler*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Cebecioğlu, E. (2005). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Anka Yayınları.
- Cebecioğlu, E. (2014). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Ziraat Gurup Matbaacılık.

- Coşkun Serdaroğlu, V. (2017). *Zâtî Divanı'na Göre 16. Yüzyılda Sosyal Hayat*, İstanbul: Erdem Yayınları.
- Çavuşoğlu, M. (1977). *Yahyâ Bey Dîvânı Tenkidli Basım*. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Doğruel, E. (2019). *Tipler ve kişilikler çerçevesinde Ahmed Cezbî'nin Şiir Dünyası*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Düzce Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Er, Ş. (2018). *Erzincanlı Terzi Baba (Hayyât Muhammed Vehbî) "Kuddise Sirruh" Hazretleri Külliyyatı*. İstanbul: Kutupyıldızı Yayınları.
- Gerek, K. (2020). *Hüdâyî Divanı'nda Tipler ve Şahsiyetler*. [Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü].
- Hidayetoğlu, A. S. (2005). *Hazreti Mevlâna Hayatı ve Şahsiyeti*. Konya.
- Hoşab, Ayşe Merve (2017). Sırrî Rahile Hanım Divanı'nda Dinî Kişilikler. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29, 227-263.
- İlbak, Ü. (2010). *Divan-ı Şems-i Hayâlî, Tuhfetü'l-uşşak (Metin-İnceleme)*. [Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi].
- İlhan, B. (2016). Sehî Bey Dîvânında Dinî Tipler. *Pamukkale Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, 82-105.
- İspir, M. (2017). Münîrî'nin Gülşen-i Ebrâr ve Maden-i Esrâr Mesnevisi'ndeki Tipler ve Kişilikler. *Erzurum Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ETÜSBED)* II/3, 13-44.
- Kaplan, M. (2012). Hayriyye-i Nâbî'de Tipler. *Milli Folklor*, 95, 31-44.
- Kaplan, M. (1985). *Türk Edebiyatı üzerine araştırmalar 3 Tip tahlilleri*. Dergâh Yayınları.
- Karaismailoğlu, A. (2005). *Mevlânâ ve Kültürümüz*. Konya.
- Kardaş, S. (2019). Divan Şiirinde Kötü Şahsiyetler. *Turkish Studies - Language and Literature* 14(3), 1253-1284.
- Kılınc, A. (2017). *Fuzûlî'nin Türkçe Dîvânı Edisyon Ritiik ve Konularına Göre Fuzûlî Dîvânı*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Kolbaş, O. (2016). *Hayâlî Bey Dîvânı'nda Şahıslar*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü].
- Köksal, M. A. (2011). *Peygamberler tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Leblebici Baba (Şems-i Hayâl), (1990). *Tuhfetü'l-uşşâk*, haz. Recep Toparlı, M. Sadi Çöğenli, Yakup Şafak, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Levend, A. S. (1984). *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Onay, A. T. (1992). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*. Ankara: TDV Yayınları.
- Pala, İ. (1989). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tökel, D. A. (2000). *Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar, Şahıslar Mitolojisi*. Ankara: Akçağ.
- Tuygun, Ünal (2001). *Pîri Sami Hazretleri-Hayatı ve Sohbetleri*. Kervan Yayınları.
- Uçar, F. M. E. (2016). Gedâyî Divânı'nda Şahsiyetler. *Gazi Türkiyat*, 19, 123-157.
- Uludağ, E. (2019). Sâlih Baba Dîvânı'nda Tipler ve Kişilikler. *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi (ESTAD)*, 2(2), 912-987.
- Uludağ, E. (2019). *Lâmiî'nin Salâmân u Absâl'ında Tipler ve Kişilikler*, Prof. Dr. Mehmet Arslan'a Armağan. *Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları*, 429-467.
- Uludağ, E. (2021). Tip ve Kişilikler Açısından Fuzûlî Dîvânı. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 70, 149-224.
- Uludağ, S. (2005) *Tasavvuf terimleri sözlüğü*. İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Yaylalı, Y. (2018). Emîrî Divan'ında Geçen Şahsiyetler. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 63, 117-134.
- Yılmaz, H. K. (2012). *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Yiğit, İ. (2010). *Peygamberler Tarihi*. İstanbul.
- Zavotçu, G. (2006). *Divan Edebiyatı Kişiler-Kişilikler Sözlüğü*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Zavotçu, G. (2013). *Klasik Türk Edebiyatı Sözlüğü (Kişiler-Hayvanlar-Bitkiler-Tabiat Güçleri, Kişileştirilmiş Varlık ve Kavramlar)*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Structured Abstract

With its distinctive sources, unique style, form, and content, Old Turkish literature is the outcome of a literary tradition grounded on theological, historical, mythical, and folkloric roots, which spanned for about six centuries. To comprehend such deep-rooted literature and to grasp the profundity of meaning it conveys, it is essential to apprehend which sources it uses. Numerous aspects, especially religion and culture, which are among the most significant social values, are the ancestors of our literature. Types and personalities considered among these sources embody a critical portion of the cultural treasure poets have generated for the society they belong to from the past to their era of existence. Type and personality as the primary themes are the focal points of all the action and construction in our literature regarding a literary composition. Human beings usually constitute the basis of a literary text and the essence of the event. The people in the texts that are based on the human factor and built on it are actually the reflection of people in real life in the literature. While creating their works, artists evaluate various events that they have personally experienced in life within their own worlds and interpret them in line with their perspectives and present them to readers. These people, who are presented as fictionalized in a literary text, are called type or character, personality or individuality. A society's value judgments, life, view of the internal and external world, behavior patterns, and beliefs are shaped in the context of type and personality. It takes a very long time for a type to develop. The type represents specific behaviors. Their reality is a reflection of some of the personalities in question. They are fictionalized and idealized symbols that embody the salient characteristics of real-life people. In the course of this time, the type carries the basic values of the society and gains characteristics to represent the culture and civilization of the society in which it emerges. The mature type represents the core values of society. Types are generally formed in two ways, positive and negative, according to the value judgments formed in society. These types show contrasting characteristics, and this contrast is shaped according to the dominant understanding in the social structure. Rind-zâhid, âşık-rakip etc. Sometimes, real personalities have approached the type due to the characteristics they show and the way the society perceives them, and they have taken place as a type in literary works. Personality depends on the name; it does not exhibit stereotypical behavior. Behavior is variable. Personalities are people who have come into being in the historical process, who are known to have lived in a certain period of time and in a certain geography. The existence of personalities about whom very little is known in the historical process can only be proven through sources. Personalities who stand out for their achievements in history or for their knowledge and wisdom are often used by authors as a metaphor to praise their favorite. Therefore, it is essential to identify precisely these types and personalities to comprehend a literary text in its entirety. In determining the date and period in which the author wrote his work, in learning about the author's social environment, belief world, and character structure, characters and personalities give important clues to the researcher. In addition to providing information about the author, the characters and personalities also provide information about the society in which the work emerged. For this reason, in order to properly comprehend and analyze a literary work created in the historical flow, the types and personalities in the work must first be correctly identified and analyzed. Poets convey their views and feelings to readers by embodying types and personalities in their work. Divan poetry remarks the types such as lover, beloved, rival, Mecnûn, Leyla, sâki, and dervish that symbolize specific behaviors and manifest themselves in ordinary social interactions. The personalities classified as religious, historical, literary, artisan, mystic, and scholar, on the other hand, are shaped by people's self-views, reflections, and styles, and thus they display erratic behaviors instead of stereotypical conduct.

Şems-i Hayâlî Erzincanî, who lived in the 19th century and was recognized widely by his immediate circle, was one of the illiterate divan-khanqah poets using pseudonyms (Nome de guerre) such as "Şems-i Hayâl," "Hayâl-i Şems," and "Hayâlî Şems-i Nakşî" in his poems. He gained a reputation as "Chickpea Father" since he earned his living by selling roasted chickpeas. As a Sufi poet, Şems-i Hayâlî's poems comprise full of enthusiasm since they possess spiritual and mystical references posing mystical themes. His Divan, "Tuhfetü'l-uşşâk," is his exclusively known piece of work. He utilized arûz prosody (wezni) and syllabic meter in his poems. This divan is a unique work conveying the respect, love, and dedication of a disciplined adherent who merely overloves his sheik and is very devoted to him, with a lovely and plain expression. In his poems, Şems-i Hayâlî embodied mysticism, portraying many Sufism-related types and personalities. He called attention to Hayyat Vehbî (Tailor Father), to whom he whole heartedly devoted himself, as a personality cited in all his poems. Therefore, this study focused on identifying and assessing the types and personalities in the poems of the poet Şems-i Hayâlî Erzincanî. The aim of this study is to identify and classify the types and personalities in Tuhfet al-ushshâq and to examine how and with which characteristics these types and personalities are addressed in the divan. The "Type and Personalities" in Tuhfetü'l-uşşâk have been examined under the heading of Imaginary/Visionary Types with types such as lover, beloved, rival, devotee, and prayerful, and then they have been clustered under the headings of Religious Mystical Types and Story Heroes. In this classification, the types are matched not by their general appearance but by considering the meaning and equivalents in Şems-i Hayâlî's poems. Personalities have been grouped under the titles "Religious Personalities" (four caliphs, prophets), "Other religious personalities", "Historical/Legendary Personalities", "Sufi Personalities", "Scholar Personalities", "Literary Personalities". The types and personalities in the groups have been listed alphabetically. The 41 types and 51 personalities we identified in Tuhfet al-ushshâq will be discussed separately. Instead of giving detailed information about the types and personalities in the Divan, the usage patterns in the Divan Literature, the names and adjectives that correspond to the same concept and the elements of reference have been tried to be provided.